

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση
Κατεύθυνση: Δημόσιο Δίκαιο

Διπλωματική Εργασία
«Η προστασία κοινωνικών δικαιωμάτων στη νομολογία του Ευρωπαϊκού
Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου»

Όνομα και Επώνυμο συντάκτη
Παπαδάκη Ειρήνη - Αμαλία
Υπεύθυνος Διδάσκων: Όνομα και Επώνυμο
επιβλέποντα καθηγητή Κωνσταντίνα Σακκά

Αθήνα
Έτος 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Α) Η ΚΑΤΑΡΧΗΝ ΕΛΛΕΙΨΗ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Ι. ΝΟΜΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΒΑΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

α. Διακηρύξεις αρχών με προγραμματικό χαρακτήρα

αα. Η απουσία νομικής δεσμευτικότητας

αβ. Ο παρεμβατικός ρόλος του κοινού νομοθέτη

β. Η ανάγκη αναζήτησης μιας «χαλαρής» κανονιστικότητας

βα. Οι «συνταγματικές εντολές»

ββ. Η «διακριτική ευχέρεια» της Διοίκησης «περιορίζεται» από την κοινωνική αρχή

βγ. Αξίωση αποχής και κοινωνική πραγματικότητα

γ. Η αντικειμενική διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως κανόνων δικαίου

γα. Η ξεχωριστή λειτουργία των «εν ευρεία έννοια» δικαιωμάτων

γβ. Το «σχετικό» και «απόλυτο» κοινωνικό κεκτημένο

γγ. Οι «Θεσμικές Εγγυήσεις»

γδ. Τα «Δημόσια Υποκειμενικά Δικαιώματα»

γε. Η αλληλοσυμπλήρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων

δ. Νομολογιακές προσεγγίσεις του ΣτΕ

δα. Σταδιακή αποδοχή του «κοινωνικού κεκτημένου»

δβ. Το «Εθνικό Σύστημα Υγείας» ως «υγειονομικό κεκτημένο»

δγ. Η κοινωνικοασφαλιστική μέριμνα ως «σχετικό κοινωνικό κεκτημένο»

δδ. Η προστασία της οικογένειας ως «κοινωνικό κεκτημένο»

δε. Το «δικαίωμα στο περιβάλλον» ως «απόλυτο κοινωνικό κεκτημένο»

ε. Η νομικοπολιτική αξιολόγηση της Συνταγματικής Αναθεώρησης του 2001

εα. Η αναμφισβήτητη ανάγκη για ρητή κατοχύρωση της κοινωνικής αρχής

εβ. Η «αποτελεσματική» άσκηση ενός «sui generis» κοινωνικού δικαιώματος

εγ. Ο διορθωτικός χαρακτήρας της κοινωνικής αρχής

εδ. Ο σταθεροποιητικός ρόλος της κοινωνικής αρχής

εε. Το «επεκτατικό αποτέλεσμα» της κοινωνικής αρχής

εζ. Το «κοινωνικό κράτος δικαίου»

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΑ ΚΕΝΑ

α. Η κοινωνική προστασία στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης

αα. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

αβ. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης

β. Προσπάθειες για κοινωνική προστασία στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης

βα. Το «πρωτογενές» κοινοτικό δίκαιο

ββ. Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι δυσχέρειες που ανέκυψαν μέχρι τη σύνταξη του.

B) Ο ΔΥΝΑΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

I. Η ΔΙΑΣΤΑΛΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΚΑΙ Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

α. Διατάξεις «αυτοδύναμης» εφαρμογής

β. Η ερμηνευτική μέθοδος του ΕΔΔΑ

γ. Οι «αυτοτελείς» ρήτρες

ΙΙ. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΔΔΑ

α. Η δικονομική έννοια της «αμφισβήτησης αστικής φύσεως» και το δικαίωμα για «εργασία»

β. Η προστασία της de facto οικογένειας

γ. Η προστασία του «συμφέροντος» του παιδιού

δ. Η ενδεχόμενη προστασία του γάμου διαφυλικών ως θεμελίου της οικογένειας

ε. Η σχέση του ιατρικού απορρήτου με το δημόσιο σύστημα υγείας

στ. Η παροχή κοινωνικής προστασίας στα άτομα με ειδικές ανάγκες

ζ. Η προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον

η. Απαγόρευση των διακρίσεων στον τομέα των κοινωνικών παροχών και στον εργασιακό χώρο.

θ. Οι κοινωνικοασφαλιστικές παροχές εμπίπτουν στην έννοια της ιδιοκτησίας

ι. Η προστασία της δημόσιας εκπαίδευσης

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το ζήτημα της νομικής φύσης και του κανονιστικού χαρακτήρα των κοινωνικών δικαιωμάτων αντιμετωπίζεται σε όλα τα κράτη της δυτικής Ευρώπης, όπως είναι η Ελλάδα, επειδή έχουν κοινή νομική κουλτούρα και πολιτιστική κληρονομιά, κοινές παραδόσεις και κοινά ήθη και έθιμα, κοινές ευρωπαϊκές συνισταμένες Δημοκρατίας και Κράτους Δικαίου, αλλά προπάντων, επειδή, εκτός από το εσωτερικό τους δίκαιο, δεσμεύονται από κοινές ευρωπαϊκές και διεθνείς συμβάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κείμενο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και ο διεθνής δικαιοδοτικός μηχανισμός του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Μάλιστα το ΕΔΔΑ, όταν επιβάλλει στα κράτη – μέρη θετικές κοινωνικές παροχές και αναφέρεται στο περιθώριο εκτίμησης του καθού κράτους – μέρους, συχνά επικαλείται στις αποφάσεις του τον ευρωπαϊκό μέσο όρο ή αλλιώς την ευρωπαϊκή κοινή συνείδηση. Το «κοινωνικό έλλειμμα»¹ εξακολουθεί να υπάρχει τουλάχιστον στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης όπως είναι δυνατόν να συνάγουμε από τη σύγκριση ευρωπαϊκών νομικών κειμένων.

Το διάγραμμα που ακολουθεί αποτελείται από δύο μέρη: στο πρώτο μέρος παρουσιάζεται το ελληνικό παράδειγμα σχετικά με την κανονιστικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων σε θεωρία και νομολογία. Η μεθοδολογική επιλογή δεν είναι απλή παράθεση των απόψεων και ποια είναι η επικρατέστερη αλλά οι διαβαθμίσεις των νομικών μορφών², όπως παρουσιάζονται μέσα από την

---

¹ Αρ. Μάνεσης, Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο, σελ. 167 – 186, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου, σε Όψεις της προστασίας ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, Εκδ. Εστία, 1995.

Γ. Κατρούγκαλος, Η αγωγιμότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, Ανασκόπηση των πρόσφατων διεθνών τάσεων, μελέτες κοινοτικού δικαίου και κοινωνικής πολιτικής, 2002, σελ 155 επ.

² Οι περισσότεροι Έλληνες Συγγραφείς περιορίζονται σε απλή παράθεση απόψεων σχετικά με την κανονιστικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων και συμπερασματικά υιοθετούν μία από αυτές. Η «ιδέα των νομικών μορφών και διαβαθμίσεων» που είναι πιο ενδιαφέρουσα και δεν απορρίπτει καμία από τις απόψεις, στηρίχτηκε σε ένα σχεδιάγραμμα του Γ. Παυλάκου, Η νομική φύση των

ενδιαφέρουσα ελληνική συνταγματική θεωρία και πρακτική. Επιπλέον , επισημαίνονται οι κυριότερες ευρωπαϊκές προσπάθειες κοινωνικής προστασίας και τα νομικά κενά τους . Στο δεύτερο μέρος αναλύεται ο ρόλος του ΕΔΔΑ σχετικά με την επέκταση της νομολογίας του στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων αξιοποιώντας τη διασταλτική ερμηνεία και ακολουθεί ενδεικτική παράθεση και σχετική κριτική κάποιων αποφάσεων μέσα από τις οποίες εξαιρείται η ερμηνευτική συμβολή του ΕΔΔΑ .

Από *κοινωνικοπολιτική* άποψη οι διατάξεις περί κοινωνικών δικαιωμάτων που περιέχονται στο ελληνικό συνταγματικό κείμενο είναι φορείς συγκεκριμένης ιστορικότητας . Αντανακλούν τις νέες αντιλήψεις για το ρόλο του κράτους στην κοινωνία , καθώς και τη μετασχηματισμένη σχέση ατόμου – κοινωνικού συνόλου , όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τις αρχές του 20ού αιώνα και εξής , στον ευρύτερο χώρο των αστικών δημοκρατιών , μέσω των διεκδικήσεων και αγώνων της εργατικής τάξης αλλά και της ωρίμανσης του γενικότερου « κοινωνικού κινήματος» σε συνάρτηση με την ένταση των κοινωνικών ανταγωνισμών και την διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών . Και στην περίπτωση των κοινωνικών δικαιωμάτων όλη η ιστορική - φιλοσοφική – ιδεολογική τους διάσταση , που διαφορετικά θα μπορούσε να ενδυθεί τον χαρακτήρα Αρχών Φυσικού Δικαίου , αποκτά έγκυρη αξία για τη ρύθμιση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής μόνο από τη στιγμή που *θετικοποιείται*.

Από *νομική άποψη* τα κοινωνικά δικαιώματα καθιερώνουν υποχρεώσεις του κράτους για *παρέμβαση με θετικές ενέργειες (status positivus)* και *παροχή* αγαθών ή υπηρεσιών . Έχουν ως αντικείμενο κοινωνικά αγαθά απαραίτητα για την υπόσταση του ανθρώπου και αφορούν την επιβίωσή όχι μόνο συγκεκριμένου φορέα τους αλλά όλου του κοινωνικού συνόλου, έχουν ένα ελάχιστο περιεχόμενο και αναφέρονται σε ένα κατώτατο όριο

κοινωνικών δικαιωμάτων που περιέχεται στις Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Επίκαιρα Θέματα , έτος γ' - 1990 , τεύχος 1 , εκδ. Σάκκουλα , σελ. 110 – 119.

διαβίωσης. Για την Ελλάδα η συνταγματική αναγνώριση ενός καταλόγου κοινωνικών δικαιωμάτων συνδέεται με την κοινωνική αρχή ή αλλιώς την αρχή του κοινωνικού κράτους.

Η έννοια της κοινωνικής αρχής παραπέμπει στην δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και εμπνέεται από την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης. Η εν λόγω αρχή θεωρητικά εξετάζεται περισσότερο ως οργανωτική μορφή του πολιτεύματος³ γι 'αυτό και δεν αναλύεται παρακάτω. Η μεγαλύτερη σημασία δίδεται στον προβληματισμό σχετικά με τα κοινωνικά δικαιώματα , που ως δικαιώματα παροχών , προβάλλουν το κοινωνικό αίτημα για επιμερισμό με την επανόρθωση αδικιών και ανισοτήτων και για ανακατανομή των κοινωνικών πόρων .

Από τα κοινωνικά δικαιώματα *δεν προκύπτουν καταρχήν αχώγιμες αξιώσεις* συγκεκριμένων φορέων τους έναντι του κράτους για κοινωνικές παροχές. Αυτό διαφαίνεται από την ίδια την γραμματική διατύπωση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων⁴ , όπως : «Η Παιδεία αποτελεί *βασική αποστολή του Κράτους ...*» (άρ. 16 παρ. 2 Σ/τος) , « Η απόκτηση Κατοικίας από αυτούς που την στερούνται ή που στεγάζονται ανεπαρκώς αποτελεί *αντικείμενο ειδικής φροντίδας του Κράτους*» (άρ. 21 παρ. 4 Σ/τος) , « Το Κράτος μεριμνά για την Κοινωνική Ασφάλιση των εργαζομένων , *όπως νόμος ορίζει*» (άρ. 22 παρ. 5 Σ/τος) . Δηλαδή δεν εξειδικεύονται επαρκώς οι σχετικές υποχρεώσεις του κράτους , με αποτέλεσμα να είναι ανεπίδεκτα δικαστικής εκτίμησης , πάνω στη βάση αποκλειστικά των συνταγματικών διατάξεων , οι προϋποθέσεις και τα λοιπά στοιχεία των κοινωνικών παροχών.

---

³ Δ. Θ. Τσάτσος , Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Β' - Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας, Εκδ. Σάκκουλα ,1993, σελ. 147 - 166.
Ευ. Βενιζέλος , Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου , Ι, Εκδ. Παρατηρητή, 1991 , σελ. 311 - 323.

⁴ Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1975/1986/2001 , Εκδ. Σάκκουλα 2001.

A) Η ΚΑΤΑΡΧΗΝ ΕΛΛΕΙΨΗ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

I. ΝΟΜΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΒΑΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

α. Διακηρύξεις αρχών με προγραμματικό χαρακτήρα

αα. Η απουσία νομικής δεσμευτικότητας

Μια πρώτη προσέγγιση που αναπτύχθηκε και στόχευε πολύ μακρύτερα από την αμφισβήτηση της αγωγιμότητας αρνείται ότι οι διατάξεις που προβλέπουν κοινωνικά δικαιώματα έχουν χαρακτήρα κανόνων δικαίου θεωρώντας ότι δεν πρόκειται καν για δικαιώματα αλλά για *απλές προγραμματικές διακηρύξεις ή διακηρύξεις αρχών* οι οποίες έχουν πολιτικό χαρακτήρα και απευθύνονται στον νομοθέτη προδιαγράφοντας απλώς στόχους και τις κατευθυντήριες γραμμές στη ρυθμιστική του παρέμβαση. Εκείνο που εκπλήσσει σε αυτό το επιχείρημα είναι η ευκολία με την οποία ο χαρακτηρισμός νομικών διατάξεων του συνταγματικού κειμένου ως προγραμματικών αρχών, θεωρείται ότι αίρει τον χαρακτήρα των διατάξεων αυτών ως κανόνων δικαίου και κυρίως ως δικαιωμάτων, *τους αφαιρεί δηλαδή αυτομάτως το κανονιστικό δεσμευτικό περιεχόμενο*. Ο χαρακτηρισμός των κοινωνικών δικαιωμάτων με όρους εμπνευσμένους από την ευρωπαϊκή θεωρία, γαλλική και γερμανική, ως *ευχολόγιο χωρίς ουσιαστικές συνέπειες και καμία δέσμευση* θεωρείται η πιο ασθενής μορφή συνταγματικής προστασίας.

Είναι γεγονός ότι οι διατάξεις κοινωνικού περιεχομένου είναι διατυπωμένες κατά τρόπο γενικό, αόριστο και ελαστικό, συνεπώς κατά την εφαρμογή τους έχουν ανάγκη συγκεκριμενοποίησης⁵. Αυτό χρησιμοποιείται ως ιδιαίτερο επιχείρημα κατά της

---

⁵ Ν. Αλιπράντης, Τα κοινωνικά δικαιώματα υπόκεινται σε δικαιοδοτικό έλεγχο; Για μια διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων Εκδ. Παπαζήση 2005, σελ. 249 - 274

αγωγιμότητάς τους , δεδομένου ότι η συγκεκριμενοποίησή τους από το δικαστή θα του ανέθετε ρόλο πολιτικό που ανήκει μόνο στον νομοθέτη και αυτό θα αντέβαινε στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Ωστόσο , είναι γνωστό το πλήθος των αόριστων εννοιών και γενικών ρητρών που περιέχονται σε κώδικες και σε ειδικούς νόμους και των οποίων το περιεχόμενο καλούνται οι δικαστές να προσδιορίσουν. Το έργο του δικαστή δεν εξαντλείται στην νοητική πράξη της υπαγωγής περιστατικών σε κανόνες δικαίου αλλά περιέχει ούτως ή άλλως ένα βουλευτικό, δηλαδή πολιτικό στοιχείο.

αβ. Ο παρεμβατικός ρόλος του κοινού νομοθέτη

«Κάθε κοινωνικό δικαίωμα περιέχει μια επιτακτική εντολή προς τον κοινό νομοθέτη να πραγματοποιήσει το περιεχόμενο του εν λόγω δικαιώματος». Η πραγμάτωση του στόχου αυτού ρητά καθιερώνεται ως *αντικείμενο εκτίμησης του κοινοβουλευτικού νομοθέτη* και ουσιαστικά της Κυβέρνησης η οποία «απολαύουσα της εμπιστοσύνης της Βουλής έχει την ευθύνη καθορισμού της γενικής πολιτικής της Χώρας » σύμφωνα με τα άρθρα 73 παρ. 1 και 3 , 79 παρ. 1 και 2, 80 παρ.1 και 82 παρ. 1 του Σ/τος . Στον κοινό νομοθέτη ανήκει η αρμοδιότητα να αξιολογεί σταδιακά τις εκάστοτε δυνατότητες και προτεραιότητες , το είδος και την έκταση των παροχών καθώς και την πρακτική ιεράρχησή τους και να ρυθμίζει την κοινωνική προστασία ανάλογα με τις ειδικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που υπάρχουν κάθε φορά , αλλά και τις ιδεολογικοπολιτικές αντιλήψεις που επικρατούν, θεσπίζοντας *εκτελεστικούς νόμους*.

Όταν πλέον ο νομοθέτης συγκεκριμενοποιήσει την οποιαδήποτε προστασία ή φροντίδα , τότε μόνον γεννάται αξίωση του πολίτη ή του κύκλου των δικαιούχων. Βέβαια ο νομοθέτης μπορεί να σιωπήσει , *χωρίς νομικές συνέπειες* σύμφωνα με τα άρθρα 93 παρ. 4 , 100 παρ. 4 και 5 του Σ/τος που προβλέπουν *τον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και όχι των νομοθετικών παραλείψεων.* Η νομοθετική παράλειψη μπορεί να

ελεγχθεί μόνο αντανακλαστικά, στα πλαίσια του διάχυτου και παρεμπόδιτος ελέγχου υπάρχουσας ρύθμισης , όπως π.χ. όταν γενική ευνοϊκή ρύθμιση παραλείπει , κατά αδικαιολόγητη δυσμενή διάκριση , ειδική κατηγορία προσώπων. Αν δεν υπάρχει καθόλου σχετική ρύθμιση , εκ των πραγμάτων είναι αδύνατο να ελεγχθεί και η παράλειψη.

Η παράλειψη αυτή του νομοθέτη δικαιολογείται και από το γεγονός ότι η πραγματοποίηση του περιεχομένου ενός συνταγματικά κατοχυρωμένου κοινωνικού δικαιώματος τελεί υπό την επιφύλαξη του εφικτού , που σημαίνει ότι η εφαρμογή του τελεί υπό την αίρεση εξεύρεσης κρατικών οικονομικών μέσων και πόρων. Η διαπίστωση αυτή έχει βάση για την έκταση ικανοποίησής των κοινωνικών παροχών. Αν από όλα τα κοινωνικά δικαιώματα απέρρεαν αγώγιμες αξιώσεις , τότε η κατανομή των πόρων αυτών θα γινόταν σχεδόν αποκλειστικά με δικαστικές αποφάσεις , με αποτέλεσμα να καθίσταται αδύνατο να χρηματοδοτηθούν νέες πολιτικές ή να προωθηθούν κατά προτεραιότητα ορισμένες από τις παλιές. Την άσκηση πολιτικής από τους αντιπροσώπους του κυρίαρχου λαού -αφού μόνο το Κοινοβούλιο είναι αρμόδιο να αποφασίζει για τον κρατικό προϋπολογισμό - θα υποκαθιστούσε «η εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων» και τη λαϊκή κυριαρχία «το κράτος των δικαστών».

β. Η ανάγκη αναζήτησης μιας «χαλαρής» κανονιστικότητας

Μια δεύτερη προσέγγιση των κοινωνικών δικαιωμάτων που γίνεται ευρέως δεκτή τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη είναι η ανάδειξη μιας «άτυπης» και σχετικώς «ήπιας» ή «χαλαρής» κανονιστικότητας που εκδηλώνεται ως εξής:

βα. Οι «συνταγματικές εντολές»

Καταρχάς , ο κανονιστικός χαρακτήρας του Συντάγματος έχει μεν ενότητα , όχι όμως και ρυθμιστική πληρότητα. Παρά τις ερμηνευτικές αυτές δυσλειτουργίες σχετικά με τα κοινωνικά

δικαιώματα , η *ιδιομορφία τους δεν αποτελεί λόγο αποδυνάμωσης της νομικής τους λειτουργίας στο συνταγματικό σύστημα*. Τέτοιου είδους συμπεράσματα , όπως είναι η ελλειπτική δεσμευτικότητα , θα υποκαθιστούσαν τον ερμηνευτή σε ρόλο καταργητικού συντακτικού νομοθέτη. Όλες οι συνταγματικές διατάξεις έχουν κανονιστικό περιεχόμενο έστω κι αν η νομική φύση και οι συνέπειες καθεμιάς μπορεί να είναι διαφορετικές. Με το επιχείρημα αυτό μπορεί να αναγνωρισθεί μια μορφή *ιδιότυπης – ιδιόρρυθμης* κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων που στηρίζει την άποψη ότι τα κοινωνικά δικαιώματα ως «*συνταγματικές εντολές*» μπορούν να αποτελέσουν το κριτήριο μιας σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας κοινών νόμων από τα Δικαστήρια . Σε κάθε περίπτωση , πάντως, η κρίση του δικαστηρίου περιορίζεται στη *διαπίστωση της αντισυνταγματικότητας , χωρίς να είναι δυνατή η υποκατάσταση του νομοθέτη*. Ο δικαστής είναι υποχρεωμένος να *παραμερίσει την διάταξη που κρίνει ως αντισυνταγματική , εφαρμόζοντας, συγχρόνως, την προγενέστερη ρύθμιση , την οποία κατάργησε η αντισυνταγματική αυτή διάταξη*.

ββ. Η «διακριτική ευχέρεια» της Διοίκησης «περιορίζεται» από την κοινωνική αρχή

Παράλληλα, μια «*χαλαρή*» κανονιστικότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων εκδηλώνεται και με την υποχρέωση της Διοίκησης , όταν ο νόμος της χορηγεί *διακριτική ευχέρεια* , να την ασκεί λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη προστασίας των παραπάνω δικαιωμάτων και ακολουθώντας τα όρια που έχει χαράξει η κοινωνική αρχή. Συγκεκριμένα , κατά τον έλεγχο της διακριτικής ευχέρειας , *όπου ελέγχεται αν η Διοίκηση έκανε κακή χρήση ή υπέρβαση των άκρων ορίων της διακριτικής ευχέρειας , θα λαμβάνεται υπόψη αν η άσκησή της είναι αντίθετη στην κοινωνική αρχή*. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εξής : Αν και από τις σχετικές διατάξεις της κοινής νομοθεσίας συνάγεται ότι οι μεταθέσεις των αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων ενεργούνται

από τη Διοίκηση καταρχήν ελεύθερα , μετά από εκτίμηση των υπηρεσιακών αναγκών , ενόψει του άρθρου 21 παρ.1 του Σ/τος οφείλει αυτή να συνεκτιμήσει την οικογενειακή και προσωπική κατάσταση των υποψηφίων για μετάθεση .

βγ. Αξίωση αποχής και κοινωνική πραγματικότητα

Επιπροσθέτως , γίνεται δεκτό, ότι απορρέουν αξιώσεις από τις σχετικές συνταγματικές διατάξεις , σε συνδυασμό πάντα με την αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης , *όχι παροχής αλλά αποχής έναντι του κράτους σε περιπτώσεις που πραγματικές καταστάσεις , έστω κατά τρόπο παράνομο, έχουν διαμορφώσει ένα πλαίσιο ικανοποίησης συγκεκριμένων κοινωνικών δικαιωμάτων⁶ .* Εάν π.χ. ομάδα άπορων αστέγων έχει εγκατασταθεί αυθαίρετα σε δημόσια ή δημοτική έκταση και οι άνθρωποι αυτοί διαβιούν εκεί σε πρόχειρα κτίσματα εδώ και πολλά χρόνια και εξακολουθούν να βρίσκονται σε οικονομική αδυναμία εξεύρεσης άλλης στέγης , η τελευταία θα μπορούσε να θεωρηθεί προαπαιτούμενο της βίαιης έξωσής τους. Δηλαδή , αν έστω και παράνομα έχει δημιουργηθεί σε σχέση με συγκεκριμένα πρόσωπα , η πραγματική κατάσταση την οποία υποχρεούται με βάση σχετικό κοινωνικό δικαίωμα να δημιουργήσει το κράτος για το κοινωνικό σύνολο γενικά , και μάλιστα έχει διαρκέσει για ικανό χρονικό διάστημα , τότε δεν είναι επιτρεπτή η αναίρεσή της χωρίς να βρεθεί υποκατάστατό της για τα πρόσωπα αυτά. Όταν το κράτος είναι συνταγματικά υποχρεωμένο να παρέμβει θετικά και να προστατεύσει , φαίνεται μάλλον ανακόλουθο να δεχόμασταν ότι μπορεί αντίθετα να αναιρέσει την , έστω και παράνομα δημιουργημένη αλλά παγιωμένη πλέον , σχετική πραγματικότητα , αδιαφορώντας για την τύχη ανθρώπων που έχουν ανάγκη κοινωνικής προστασίας.

---

⁶ Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Σάκκουλα , 2002 , σελ. 44-45

γ. Η αντικειμενική διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων ως κανόνων δικαίου

γα. Η ξεχωριστή λειτουργία των «εν ευρεία έννοια» δικαιωμάτων

Έχει υποστηριχτεί ότι οι ιδιομορφίες των κοινωνικών δικαιωμάτων ως ελαστικών , οικονομικού χαρακτήρα και τελούντων υπό διαρκή διαπραγμάτευση ρυθμίσεων κατά την αντιπαράθεση κοινωνικών ομάδων και αντιμαχόμενων συμφερόντων και σκοπών , *θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εξασθένηση της νομιμοποιητικής βάσης της Πολιτείας και σε αναξιοπιστία του συνταγματικού κειμένου.* Ένα επιχείρημα που αντικρούει την ως άνω άποψη αντλείται από τη συνταγματική θεωρία και επιβεβαιώνεται στην συνταγματική πολιτική : *Πρόκειται για το εγγενές χαρακτηριστικό της μακροβιότητας του Συντάγματος , η οποία εκφράζεται με την ελλειπτικότητα και την ελαστικότητα των συνταγματικών ρυθμίσεων, ιδίως εκείνων που κατοχυρώνουν εν ευρεία έννοια δικαιώματα , παρέχοντας την δυνατότητα στον εφαρμοστή τους να προσαρμόζει το περιεχόμενό τους στη μεταβαλλόμενη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και να διασφαλίζει ταυτόχρονα τόσο την κανονιστική τους πυκνότητα όσο και την ασφάλεια δικαίου στη μακρόχρονη αυτή λειτουργία του Συντάγματος.* Η υπερφόρτωση του συνταγματικού κειμένου με ρυθμίσεις λεπτομερειακές απηχεί ανασφάλεια του πολιτικού συστήματος , μειωμένη εμπιστοσύνη προς τον ερμηνευτή και τον εφαρμοστή του Συντάγματος και τελικά ανωριμότητα του συνταγματικού και πολιτικού πολιτισμού.

Η τρίτη προσέγγιση σχετικά με την ιδιαίτερη κανονιστικότητα των συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα απορρέει από την ως άνω διαπίστωση και καταλήγει στην πλήρη δεσμευτικότητα των κοινωνικών διατάξεων. Τα κοινωνικά δικαιώματα από τη στιγμή που *θετικοποιούνται*⁷ στο

---

⁷ Ξ. Κοντιάδης , Κράτος Προνοίας και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Σάκκουλα,1997, σελ. 144 – 248.

Σύνταγμα αποκτούν αυτομάτως *πλήρη κανονιστική διάσταση*. Οι συνταγματικές διατάξεις είναι *κανόνες δικαίου* που δεσμεύουν την κρατική εξουσία και στις τρεις εκφάνσεις της.

Οι διατάξεις που περιέχουν τα θεμελιώδη δικαιώματα – στη συγκεκριμένη περίπτωση τα κοινωνικά- δεν αποτελούν κανόνες εν στενή έννοια αλλά *εν ευρεία έννοια*. Η διαφορά τους έγκειται στο εξής : τα κοινωνικά δικαιώματα εξαρτούν την υλοποίηση τους από τις νομικές και πραγματικές δυνατότητες γι ' αυτό και δεν περιέχουν οριστικές επιταγές , αντίθετα περιέχουν ένα λόγο που υποδεικνύει συγκεκριμένη κατεύθυνση αλλά δε συνεπάγεται δεσμευτικά μια συγκεκριμένη απόφαση. Το χαρακτηριστικό τους είναι η εξειδίκευση κατά την εφαρμογή τους. Αυτοί οι κανόνες δικαίου που προκύπτουν από την εξειδίκευση δύνανται να λάβουν διάφορες μορφές σύμφωνα πάντα με την ένταση του κανονιστικού περιεχομένου και της φύσης των κοινωνικών δικαιωμάτων χωρίς όμως να εξαρτώνται στην κανονιστική ισχύ τους από το μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό δυνατότητας για πραγματοποίηση τους.

Η σύγχρονη προοδευτική αυτή θεωρία και τα αντίστοιχα συγγραφικά έργα συνηθίζουν να αποκαλούν τους *εν ευρεία έννοια κανόνες δικαίου*, που απορρέουν από τις ανάλογες συνταγματικές διατάξεις των κοινωνικών δικαιωμάτων , ως *αντικειμενικούς κανόνες δικαίου*⁸. Ο νομικός αυτός χαρακτηρισμός σημαίνει ότι δεν προστατεύουν μόνον προσωπικά βιοτικά συμφέροντα αλλά ταυτόχρονα διέπουν το σύνολο της έννομης τάξης και την όλη νομική κατάσταση του ατόμου στη σχέση του με το κράτος και την κοινωνία. Η «αντικειμενικοποίηση» αυτή των δικαιωμάτων οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι τυποποιούν θεμελιώδεις αξίες της κοινωνικής συμβίωσης , οι οποίες μαζί με τις γενικότερες συνταγματικές ρήτρες και αρχές , συγκροτούν ένα συνεκτικό σύνολο αναφοράς που προσανατολίζει το σύνολο της έννομης τάξης. Η νέα αυτή

---

⁸ Γ. Κατρούγκαλος , Τα κοινωνικά δικαιώματα , Εκδ. Σάκκουλα , 2006 ,σελ. 105 - 129

λειτουργία ενεργεί κυρίως *προληπτικά* παρά κατασταλτικά. Ο εγγυητικός της ρόλος αναλύεται σε μία υποχρέωση *ευθείας* πλέον εκπλήρωσης των αξιώσεων που προκύπτουν από το κανονιστικό περιεχόμενο των κοινωνικών διατάξεων και ταυτόχρονα μία υποχρέωση διασφάλισης της άσκησης και της ουσιαστικής πραγμάτωσής τους *ακόμη και με θετικές ενέργειες*. Παράλληλα, γίνεται προσπάθεια να εγγυηθούν μία γενικότερη *απαγόρευση πράξεων διακινδύνευσης* των προστατευόμενων βιοτικών συμφερόντων με ταυτόχρονη *υποχρέωση λήψης μέτρων* προστασίας . Οι επικρατέστερες και ισχυρότερες μορφές της αντικειμενικής αυτής λειτουργίας , σε θεωρία και νομολογία , ξεκινώντας από αυτή με τη μικρότερη ένταση και καταλήγοντας σε αυτή με τη μεγαλύτερη ένταση⁹ , είναι: το «κοινωνικό κεκτημένο», «σχετικό» και «απόλυτο», οι «θεσμικές εγγυήσεις» και τα «δημόσια υποκειμενικά δικαιώματα».

γβ. Το «σχετικό» και «απόλυτο» κοινωνικό κεκτημένο

Το «κοινωνικό κεκτημένο» αποτελεί μία από τις βασικότερες λειτουργίες της αντικειμενικής – προστατευτικής λειτουργίας των κοινωνικών δικαιωμάτων. Στην Ελλάδα η σχετική συζήτηση και ο όρος «απόλυτο κοινωνικό» ή «εργατικό κεκτημένο» εισήχθησαν από τον Π. Παραρά¹⁰, ενώ η έννοια του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» αναπτύχθηκε διεξοδικότερα από τον Δ. Τσάτσο¹¹.

Η μορφή του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» συνεπάγεται την διασφάλιση ενός «*minimum*» ελάχιστης επιβίωσης σε όλους και ενός ελάχιστου ορίου αξιοπρεπούς διαβίωσης . Εφόσον ο νομοθέτης ανταποκρίθηκε ήδη στη συνταγματική του υποχρέωση και εξειδίκευσε ένα κοινωνικό δικαίωμα , μπορεί στη συνέχεια με

⁹ Γ. Κατρούγκαλος , Το κοινωνικό Κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής , Εκδ. Σάκκουλα 1998, σελ 384 μέχρι τέλος

¹⁰ Π. Παραράς , Το κοινωνικό δικαίωμα για αξιοπρεπή κατοικία, με αφορμή την Ολ. ΣτΕ 173/98 , ΔτΑ 1999, σελ. 642 επ.

Π. Παραράς , Η αναβάθμιση του ρόλου της οικογένειας στο κοινωνικό κράτος δικαίου , ΔτΑ 2002 , σελ. 89 επ.

¹¹ Δ.Θ. Τσάτσος , Συνταγματικό Δίκαιο , τ. Γ' , Θεμελιώδη Δικαιώματα , Εκδ. Σάκκουλα ,1987, σελ. 200 – 216.

άλλο νεότερο νόμο να ρυθμίσει διαφορετικά και να περιορίσει επιμέρους στοιχεία της κοινωνικής παροχής εφόσον διατηρείται όμως το συνολικό προστατευτικό αποτέλεσμα. Υπό την έννοια αυτή ο νεότερος νομοθέτης δεν έχει την ευχέρεια ούτε να καταργήσει πλήρως , ούτε να περιορίσει αυθαίρετα , πέρα από τα όρια του προφανούς σφάλματος, την θεσπιζόμενη κοινωνική αυτή παροχή, ούτε να αφήσει κενά στην προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, αλλά ούτε και να μειώσει τις παροχές αυτές δίχως να συντρέχουν πρόσφοροι δημοσιονομικοί λόγοι και δίχως την πρόβλεψη μεταβατικών διατάξεων. Η πλήρης κατάργηση ενός προστατευτικού καθεστώτος ή ο αδικαιολόγητος περιορισμός των κοινωνικών παροχών ή η αιφνίδια και δραστική μείωσή τους προσβάλλουν τον *πυρήνα* του κοινωνικού δικαιώματος και παράλληλα παραβιάζουν την *αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης*. Με τον τρόπο αυτό θεμελιώνεται και πολύ περισσότερο αξιοποιείται σε θεωρία , νομολογία και διοικητική πρακτική ο «*οιονεί συνταγματικός χαρακτήρας*»¹² του κοινωνικού κεκτημένου.

Κάποτε ο καθηγητής Αντ. Μανιτάκης είχε αμφισβήτησει την κανονιστική ισχύ της κοινωνικής αρχής¹³ , κυρίως για το λόγο ότι η δεσμευτικότητά της ήταν αμφίβολη και το κανονιστικό της περιεχόμενο ασαφές. Χαρακτηριστικά , είχε αναφέρει ότι: «είναι γνωσιοθεωρητικά μάταιο , νομικά επισφαλές, αλλά και πολιτικά επικίνδυνο, να αναζητείται μέσα στο Σύνταγμα κάποια κοινωνική αρχή με σκληρό και προσδιορισμένο πυρήνα , ή , έστω , να επιδιώκεται η κατασκευή της μέσα από την ισχύουσα κοινωνική νομοθεσία και τις συνταγματικές διατάξεις κοινωνικού περιεχομένου». Αν και δέχεται ότι η θεμελίωση της αρχής του

---

¹² Γ. Κατρούγκαλος , Οι λειτουργίες της αρχής του κοινωνικού κράτους στο Σ/μα του 1975/1986 , ΕΔΚΑ, τ. ΛΗ' , 1996 , σελ. 657 - 665.

¹³ Αντ. Μανιτάκης , Κράτος Δικαίου και Δικαστικός έλεγχος της Συνταγματικότητας, Εκδ. Σάκκουλα ,1994

Α. Μανιτάκης , Η κανονιστική διάσταση των σχέσεων κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους , ΤοΣ 1993 , σελ. 681 - 701

κοινωνικού κράτους ήταν δυνατή με βάση θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές , όπως είναι οι αρχές της γενικής ισότητας (άρ.4 παρ.1) , της προστασίας της προσωπικότητας (άρθ.5 παρ.1) , και της ανθρωπίνης αξίας (άρθ. 2 παρ.1 και 106 παρ.2) , ωστόσο επιχειρηματολογεί και αναφέρει ότι «είναι εξαιρετικά δύσκολο το αόριστο, αβέβαιο και ελαστικό νόημα των κοινωνικών διατάξεων να συμπυκνωθεί σε μια ενιαία κανονιστική αρχή με σαφές περιεχόμενο και δεσμευτική συνταγματική ισχύ , καθώς και ότι η κατασκευή της αρχής αυτής αντιφάσκει προς την κοινωνική νομοθεσία , η οποία κινείται σε ένα κλίμα ασάφειας, ρευστότητας και μεταβλητότητας». Τελικά , φάνηκε να δέχεται και εκείνος μία μορφή «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» ως εκδήλωση της αρχής της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης , ως συνισταμένη «του δικαιοκρατικού αιτήματος για προβλεψιμότητα και σταθερότητα των εννόμων ρυθμίσεων και του κρατικοπρονοιακού αιτήματος για κοινωνική πρόνοια και ασφάλεια».

Αντιθέτως , δεν μπορεί να γίνει δεκτή η θεωρία του «*απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου*» η οποία υποστηρίζει ότι *είναι αθέμιτος και ο απλός περιορισμός των κοινωνικών παροχών*. Σύμφωνα με αυτήν , εφόσον ο νομοθέτης εξειδίκευσε ένα κοινωνικό δικαίωμα , δεν μπορεί να περιορίσει την προστασία του με νεότερο δυσμενέστερο νόμο παρά μόνο να την αντικαταστήσει με άλλες ρυθμίσεις που προσφέρουν *ισοδύναμη ή πληρέστερη* κοινωνική προστασία. Ωστόσο, η διατήρηση «εσαεί» ενός επιπέδου κοινωνικών παροχών , το οποίο είχε επιτευχθεί κάποια στιγμή στο παρελθόν , μπορεί να προσκρούει σε οικονομική αδυναμία του κράτους ή πάντως στην ανάγκη διοχέτευσης πόρων και σε άλλες κατευθύνσεις , όπως την εκτιμά η Κυβέρνηση κατά την χάραξη της γενικής πολιτικής της Χώρας (άρθ. 82 παρ. 1 Σ/τος) . Η αποδοχή και παγίωση του απόλυτου κεκτημένου *θα οδηγούσε στην αφαίρεση συνταγματικής ύλης από την νομοθετική εξουσία* , δηλαδή θα

καταστρατηγούσε την κατά το άρθρο 79 του Σ/τος αρμοδιότητα της Βουλής σε θέματα δημοσιονομικής διαχείρισης.

γγ. Οι «Θεσμικές Εγγυήσεις»

Μία ενδιάμεση , σε ένταση , νομική μορφή την οποία είναι δυνατόν να ενδυθούν τα κοινωνικά δικαιώματα είναι αυτή των «Θεσμικών Εγγυήσεων». Η όλη επιχειρηματολογία γύρω από αυτές είναι ανεκτή περισσότερο από την νομολογία και λιγότερο από τη θεωρία.¹⁴ Οι «θεσμικές εγγυήσεις» μοιάζουν με τα κλασικά ατομικά δικαιώματα ως προς το ότι μπορούν να θεμελιώνουν και αχώγιμες αξιώσεις κατά του κράτους , με αντικείμενο την αποχή του τελευταίου από επεμβάσεις στη συνταγματικά κατοχυρωμένη σφαίρα ελευθερίας και ανεξαρτησίας συγκεκριμένων προσώπων. Παράλληλα όμως διαφέρουν από αυτά ως προς το ότι σκοπός της παραπάνω συνταγματικής κατοχύρωσης δεν είναι η προστασία του φορέα της αξίωσης ως ατόμου αλλά η διασφάλιση του ήδη ιστορικά και νομοθετικά διαμορφωμένου θεσμού , η διατήρηση της σταθερότητας του «τύπου». Τα δικαιώματα που απορρέουν από θεσμικές εγγυήσεις έχουν συγκεκριμένο σκοπό και προορισμό. Για τη διασφάλιση του θεσμού δεν αρκεί η αποχή του κράτους αλλά απαιτούνται και παροχές εκ μέρους του με τη συμβολή πάντα του κοινού νομοθέτη. Η νομοθετική παράλειψη δεν υποβάλλεται σε δικαστικό έλεγχο ιδίως στα πλαίσια ενός συστήματος παρεμπόδιοντος και διάχυτου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων , όπως το ελληνικό (άρθρα 93 παρ.4, 100 παρ. 4 και 5). Ολοσχερής κατάργηση των σχετικών διατάξεων δεν επιτρέπεται χωρίς ταυτόχρονη αντικατάστασή τους με άλλες ικανές να επιφέρουν αν όχι ισοδύναμο πάντως παρεμφερές αποτέλεσμα. Σημαντικό παράδειγμα είναι η κοινωνική διάταξη του άρθρου 21 παρ.1 του Συντάγματος. Η «θεσμική εγγύηση» της οικογένειας συνεπάγεται

---

¹⁴ Απ. Παπακωνσταντίνου , Η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους , ΕΔΚΑ , τ. ΛΖ' , 1995 , σελ. 65 - 70
Σ. Ρίζου , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα στο ελληνικό Σ/μα του 1975, Ελ.Δικ. 1992, σελ. 46 - 54.

ότι δεν είναι επιτρεπτή η ολοσχερής κατάργηση των άρθρων 1485 - 1504 ΑΚ περί αμοιβαίας υποχρέωσης διατροφής ανιόντων και κατιόντων , ούτε η εξασθένηση της υποχρέωσης αυτής σε τέτοιο βαθμό ώστε να μη μπορεί πια να επιτελέσει τον συνεκτικό ρόλο της οικογένειας. Άλλο παράδειγμα είναι η αναγνώριση του δημόσιου χαρακτήρα της υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης , ως απαραβίαστου στοιχείου του πυρήνα της θεσμικής εγγύησης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 22 παρ. 5 του Συντάγματος που σημαίνει ότι ο ρόλος της ιδιωτικής ασφάλισης χαρακτηρίζεται ως αμιγώς συμπληρωματικός, αποκλείοντας τη λειτουργική του ισοδυναμία προς αυτόν της δημόσιας.

γδ. Τα «Δημόσια Υποκειμενικά Δικαιώματα»

Η δικονομικώς ισχυρότερη μορφή προστασίας των κοινωνικών διατάξεων είναι αυτή των λεγόμενων «*Δημόσιων Υποκειμενικών Δικαιωμάτων*».¹⁵ Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από μειοψηφία θεωρητικών και δε βρίσκει έρεισμα τουλάχιστον στην ελληνική νομολογία. Ως τέτοια χαρακτηρίζονται όσα παρέχουν εξουσία βούλησης για την διαμόρφωση και προστασία της υποκειμενικής έννομης κατάστασης των φορέων τους, στο πλαίσιο εννόμων σχέσεων και βιοτικών συμφερόντων που διέπονται από το δημόσιο δίκαιο . Αναγνωρίζοντας ένα κοινωνικό αγαθό ως δημόσιο , υπεράνω , δηλαδή , αν όχι, εκτός των διαδικασιών της ανταγωνιστικής αγοράς , αφενός προστατεύονται βιοτικά συμφέροντα ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου το οποίο παρουσιάζει ομοειδείς νομικές ή πραγματικές καταστάσεις και όχι του ατόμου ξεχωριστά , αφετέρου τίθεται ένας συνταγματικός σκοπός ο οποίος δεσμεύει τη δημόσια εξουσία αντικειμενικά . Τα δημόσια υποκειμενικά δικαιώματα απορρέουν αντανεκλαστικά από την εφαρμογή των αντικειμενικών κανόνων δικαίου και έχουν σχέση με τους αποδέκτες των κοινωνικών παροχών. Βασικό κριτήριο για την αναγνώριση ενός γνήσιου υποκειμενικού δικαιώματος αποτελεί

¹⁵ Π. Παραράς , Οι φορείς των κοινωνικών παροχών , ΤοΣ 1991 , σελ. 1 επ.

το εάν η καθιέρωση του σχετικού κανόνα έχει γίνει κυρίως για χάρη του προσωπικού βιοτικού συμφέροντος του φορέα του και όχι απλώς προς χάρη του δημόσιου συμφέροντος ή του κοινωνικού συνόλου. Το θέμα εστιάζεται περισσότερο στο ότι υποκείμενα των κοινωνικών δικαιωμάτων είναι όλα τα άτομα που συναποτελούν ένα σώμα κοινωνικό , μία ομάδα ατόμων ως ανοργάνωτο σύνολο , ως κοινωνική ομάδα και όχι ως άτομο. Το πρόβλημα είναι ότι η ύπαρξη υποχρεώσεων στο καθαρά τεχνικό επίπεδο του δημοσίου δικαίου δε συνεπάγεται απαραίτητα και ύπαρξη δημόσιου υποκειμενικού δικαιώματος. Δηλαδή πρόκειται για *συλλογικό συμφέρον ατόμων ως δύναμι δικαιούχων* , όπως λ.χ. ένα συνδικάτο μπορεί να ασκήσει αγωγή για την προστασία «του συλλογικού συμφέροντος του επαγγέλματος αντιμετωπιζόμενου στην ολότητά του και εκπροσωπούμενου από το συνδικάτο» , σύμφωνα με μία καινοτόμο νομολογία της ολομέλειας του Γαλλικού Ακυρωτικού που χρονολογείται από τις αρχές του 20ού αιώνα.

γε. Η αλληλοσυμπλήρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω , η αντικειμενική διάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων και η αμυντική λειτουργία που αναπτύσσουν οδηγούν στην απευθείας ύπαρξη αχώριστων αξιώσεων και στην κρατική υποχρέωση όχι μόνο παροχής (*status positivus*) αλλά και *αποχής (status negativus)* ή ακόμα και *ανοχής (status activus)*. Ειδικότερα , ένα δικαίωμα που προστατεύεται σε ρητή συνταγματική διάταξη , είναι δυνατόν , να έχει παράλληλα ατομικό και κοινωνικό χαρακτήρα ή ατομικό και πολιτικό ή και να συναποτελεί θεσμό.

Η διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε ατομικά , κοινωνικά και πολιτικά , είναι σχηματική και σχετική . Μεταξύ αυτών των τριών ειδών δικαιωμάτων υφίστανται σχέσεις αλληλεξάρτησης, ώστε στη νομική επιστήμη να γίνεται λόγος για

παραπληρωματικότητα¹⁶ ή για *status mixtus*¹⁷ διότι επηρεάζουν αμοιβαία την κατοχύρωση και την άσκησή τους. Η ελευθερία είναι ενιαία και αδιαίρετη¹⁸ άσχετα αν εμφανίζεται ως «ελευθερία – αυτονομία» ή «ελευθερία – συμμετοχή». Πρόκειται για μια σύνθετη προστατευτική λειτουργία στο εσωτερικό του κάθε δικαιώματος: από το ίδιο δικαίωμα απορρέουν πλέον αξιώσεις θετικές , αρνητικές , διαδικαστικές και συμμετοχικές. Στα πλαίσια της σύγχρονης νομικής πραγματικότητας , τα αμυντικά δικαιώματα αποκτούν θετικές όψεις , τα θετικά αμυντικές και όλα συντελούν στην ενίσχυση της συμμετοχής του πολίτη στη διαμόρφωση του *status activus*. Στην ελληνική έννομη τάξη , αυτή η παράλληλη προστατευτική λειτουργία έχει ήδη συνταγματικό υπόβαθρο σε δύο διατάξεις: στη ρητή επιταγή του άρθ. 25 παρ. 1 του ελλ. Σ/τος προς τις κρατικές αρχές «να διασφαλίζουν την ανεμπόδιση και αποτελεσματική άσκηση» των δικαιωμάτων του ανθρώπου «ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου» και στο θεμελιώδες άρθρο 2 παρ.1 του ελλ. Σ/τος που προβλέπει το σεβασμό και την προστασία της ανθρωπίνης αξίας.

Η πρακτική δυνατότητα άσκησης ενός ατομικού δικαιώματος εξαρτάται από τη συνδρομή ορισμένων κοινωνικοοικονομικών παροχών. Λ.χ. το άσυλο της κατοικίας προϋποθέτει την ύπαρξη κατοικίας , η ελευθερία της γνώμης χωρίς τη στοιχειώδη εκπαίδευση χάνει την αξία της , το δικαίωμα στην εργασία δεν έχει νόημα χωρίς την παροχή θέσεων εργασίας , η προστασία της υγείας είναι ελλιπής χωρίς την κατοχύρωση ενός δημοσίου συστήματος υγείας, κλπ. Το περιεχόμενο του ατομικού δικαιώματος , δεν είναι μόνο αποχή . Για να διασφαλισθεί πραγματικά και αποτελεσματικά η άσκησή του

---

¹⁶ Αρ. Μάνεσης , Ατομικές Ελευθερίες Εκδ. Σάκκουλα , 1982 σελ. 23 - 25

¹⁷ Δ. Τσάτσος , Συνταγματικό Δίκαιο , τ. Γ' , Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα , Εκδ. Σάκκουλα , 1988 , σελ. 216 - 224

¹⁸ Το Συμβούλιο της Ευρώπης διακηρύσσει : « τα ανθρώπινα δικαιώματα , τα οποία αναγνωρίζει το Συμβούλιο της Ευρώπης , δεν μπορούν να εφαρμόζονται επιλεκτικά. Είναι όλα ίσης σημασίας. Προσπάθειες πρέπει να καταβληθούν για τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως όλο , ανεξάρτητα του εάν είναι κοινωνικά , πολιτιστικά και οικονομικά ή ατομικά και πολιτικά».

χρειάζεται συνήθως και κάποια θετική ενέργεια - παροχή από μέρους της κρατικής εξουσίας. Εξάλλου η άσκηση ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων έχει συχνά πολιτικό χαρακτήρα, διότι σημαίνει «συμμετοχή» στη διαμόρφωση του πολιτικού και κοινωνικού βίου.

Κατά την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν αρκεί να έχει κάποιος το δικαίωμα να εκλέγει, ως στοιχειώδες δικαίωμα συμμετοχής στην άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αν ζει σε άθλιες βιοτικές συνθήκες, χωρίς να μπορεί να ικανοποιεί τις πρωταρχικές στοιχειώδεις ανάγκες διατροφής, στέγασης και ένδυσης, τότε δεν μπορεί να είναι σχετικά απερίσπαστος και να διαθέτει τον αναγκαίο χρόνο για την ενεργό συμμετοχή του στα κοινά. Χωρίς την εξασφάλιση ορισμένων κοινωνικοοικονομικών προϋποθέσεων και ενός ελαχίστου παροχών, η άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων κινδυνεύει να γίνει φορέας «πελατειακών σχέσεων». Φυσικά κατά την άσκηση του πολιτικού δικαιώματος πρέπει παράλληλα να είναι εξασφαλισμένη η αποχή της κρατικής εξουσίας από επεμβάσεις, στον ελεύθερο σχηματισμό της πολιτικής βούλησης και στην ανεμπόδιστη εκδήλωσή της, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος νόθευσης του εκλογικού αποτελέσματος και της επιβολής κυρώσεων σε εκείνον που ψηφίζει υπέρ ή κατά ενός κόμματος ή προσώπου.

Τα κοινωνικά δικαιώματα προστατεύονται με παροχές αλλά και με συγκεκριμένη αποχή, λ.χ. το δικαίωμα στην εργασία σε σχέση με τη διάρκεια της εργασίας, με την ελευθερία συνεταιρισμού και συναθροίσεων, με την απαγόρευση εργασίας ανηλίκων και με τις αυθαίρετες απολύσεις. Επισφαλής θα ήταν η προστασία κοινωνικών δικαιωμάτων αν δε συνδυαζόταν με τη δυνατότητα συμμετοχής στον πολιτικό βίο. Η διεκδίκηση και η διασφάλιση τους επιτυγχάνεται με την παράλληλη κατοχύρωση ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Διότι σε πολιτική «παροχών», χωρίς πολιτική ελευθερία, αρκούνται και τα αυταρχικά καθεστώτα.

Δεν υφίσταται πλέον ικανοποιητικός νομικός λόγος διαφοροποίησης των δικαιωμάτων με κριτήριο τη φύση των λειτουργιών τους. Όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα έχουν την ίδια νομική φύση , το ίδιο νομικό status. Από τυπική άποψη η ενότητα αυτή προκύπτει από την κοινή θεμελίωσή τους στο Σύνταγμα με την ίδια ανώτατη τυπική ισχύ και από την κοινή κατάταξη ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στο ίδιο κεφάλαιο του ελλ. Συν/τος. Από ουσιαστική άποψη που στηρίζεται στην «αρχή του φυσικού δικαίου», όλα ρυθμίζουν βιοτικά συμφέροντα του Ανθρώπου ο οποίος παραμένει ένα αδιαίρετο κοινωνικό ον , πολίτης , ιδιώτης και πρόσωπο.

δ. Νομολογιακές προσεγγίσεις του ΣΤΕ

δα. Σταδιακή αποδοχή του «κοινωνικού κεκτημένου»

Πέρα από θεωρητικές κατασκευές και ερμηνευτικά αδιέξοδα , η ελληνική νομολογία παρέμεινε ιδιαίτερα διστακτική ως προς την αναγνώριση αγώγιμων κοινωνικών δικαιωμάτων. Για πολύ καιρό ο Άρειος Πάγος θεωρούσε ότι οι συνταγματικές διατάξεις που καθιερώνουν κοινωνικά δικαιώματα *δεν αποτελούν καν κανόνες δικαίου* , με την έννοια τουλάχιστον του άρθρου 559 του ΚπολΔ , ενώ το ΣΤΕ τις αξιοποιούσε *ερμηνευτικά ως «συνταγματικές εντολές»* και μέσα από την νομολογία του φάνηκε διστακτικό ακόμη και στην αναγνώριση του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου». Σταδιακά άρχισε να αποφεύγει τον εγκλωβισμό σε θεωρίες και δεν ενδιαφέρθηκε τόσο για την νομική διάπλαση των κοινωνικών δικαιωμάτων όσο για την συναγωγή συγκεκριμένων συνεπειών από την συνταγματική τους αναγνώριση. Παρακάτω θα παρατεθούν ενδεικτικά ορισμένα αξιοσημείωτα παραδείγματα που παρουσιάζουν συνολικά τη νομολογιακή κλίση του ΣΤΕ προς την ερμηνευτική αποδοχή του «*σχετικού κοινωνικού κεκτημένου*»¹⁹ στους τομείς της

---

¹⁹ Κ. Χρυσόγονος , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα , Εκδ. Σάκκουλα ,2002
Ξ. Κοντιάδης , Τόμος Τιμητικός του ΣΤΕ ,75 χρόνια , Εκδ. Σάκκουλα 2004, σελ. 267 - 286

υγείας²⁰, των κοινωνικοασφαλιστικών²¹, καθώς και στην φροντίδα και προαγωγή της οικογένειας, με αποκορύφωση την αναγνώριση «απόλυτου» κεκτημένου για το «δικαίωμα στο περιβάλλον» :

δβ. Το «Εθνικό Σύστημα Υγείας» ως «υγειονομικό κεκτημένο»

- Σύμφωνα με το άρθρο 21 παρ.3 του Συντάγματος ιδρύεται «ευθεία εκ του Συντάγματος υποχρέωση του Κράτους για την λήψη θετικών μέτρων προς προστασία της υγείας των πολιτών, στους οποίους δίνει δικαίωμα να απαιτήσουν από την Πολιτεία την πραγμάτωση της αντίστοιχης υποχρέωσης της». Το κρίσιμο ζήτημα ήταν η ερμηνεία και η συνταγματικότητα ή μη των διατάξεων του ν. 1397/83 για το «Εθνικό Σύστημα Υγείας» και όχι η ύπαρξη ή μη ευθείας από το Σύνταγμα αξίωσης των πολιτών έναντι του κράτους και το περιεχόμενό της²².

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι «η συνταγματική επιταγή για κρατική μέριμνα δεν αποκλείει την παράλληλη δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας προς την ίδια κατεύθυνση, π.χ. για την παροχή υπηρεσιών υγείας, κατασκευή ιδιωτικών κατοικιών, ιδιωτική ασφάλιση, ούτε και την επιβολή κρατικού μονοπωλίου»²³. Εκεί όπου το Σύνταγμα αποκλείει την ιδιωτική πρωτοβουλία, υπάρχει ρητή διάταξη, όπως είναι το άρθρο 16 παρ. 5 και 8. «Αποκλείονται, πάντως, τουλάχιστον στο επίπεδο των πρωτοβάθμιων υπηρεσιών υγείας, οι αμιγώς κεφαλαιουχικές εταιρίες με τη μορφή που ρυθμίζονται στο εμπορικό δίκαιο και απαιτείται η προσαρμογή των ΝΠΙΔ που δραστηριοποιούνται στην πρωτοβάθμια

---

²⁰ Α. Παπακωνσταντίνου, Το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος στην υγεία, Τα κοινωνικά δικαιώματα, Όμιλος Μάνεση, 2005,
Α. Παπακωνσταντίνου, Η θεωρία του κοινωνικού κεκτημένου ως απόδειξη της κανονιστικής υφής του κοινωνικού κράτους με αφορμή τη ΣτΕ 2409/1998, ΤοΣ 2/1999, σελ. 297 - 306

²¹ Άγγ. Στεργίου, Η αναζήτηση της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων με αφορμή το άρθρο 22 παρ. 4 Σ/τος, ΤοΣ 4/1993, σελ. 703 - 739

²² ΣτΕ 400/1986

²³ ΣτΕ 1374/1997

υγεία στους κανόνες της ιατρικής δεοντολογίας».²⁴ Εν πάση περιπτώσει, το κοινωνικό δικαίωμα του άρθρου 21 παρ.3 του Σ/τος αφαιρεί από τον κοινό νομοθέτη την δυνατότητα κατάργησης του «Εθνικού Συστήματος Υγείας» δημιουργώντας ένα «υγειονομικό κεκτημένο» .

δγ. Η κοινωνικοασφαλιστική μέριμνα ως «σχετικό κοινωνικό κεκτημένο»

- Γίνεται δεκτό, χωρίς ειδικότερες διαφοροποιήσεις ή επιφυλάξεις, ότι «η μείωση των συντάξιμων αποδοχών δεν προσβάλλει κεκτημένο δικαίωμα του συνταξιούχου, γιατί τέτοιο δικαίωμα δεν αναγνωρίζεται στη σφαίρα του δημοσίου δικαίου»²⁵. Συνεπώς «δεν αποκλείεται ο δυσμενέστερος αναδρομικός καθορισμός νέων κανόνων για το ύψος της σύνταξης και η θέσπιση παραγραφής των σχετικών απαιτήσεων και κατάργησης των εκκρεμών δικών»²⁶ .

- Ωστόσο, η Ολομέλεια του ΣΤΕ δικαιολόγησε την κρίση της περί συνταγματικότητας διατάξεων τυπικού νόμου σχετικά «με την επιβολή ανώτατου ορίου λήψης ασφαλιστικών παροχών ενόψει της αρχής της κοινωνικής αλληλεγγύης και της εγγύησης του ασφαλιστικού κεφαλαίου, μολονότι έτσι κάμπτεται η αρχή της ασφαλιστικής ανταποδοτικότητας σε βάρος των υψηλοσυνταξιούχων»²⁷. Παράλληλα, πρόσθεσε την σκέψη ότι «εκ των ανωτέρω ρυθμίσεων δεν θίγεται πάντως ο όλος θεσμός της κοινωνικής ασφαλίσεως», υπαινισσόμενη για άλλη μια φορά, ένα «σχετικό κοινωνικό κεκτημένο» στο ζήτημα αυτό.

- Το άρθρο 22 παρ.1 του Σ/τος δεν κατοχυρώνει «τις υπάρχουσες εργασιακές σχέσεις ή το είδος και την διάρκεια απασχόλησης των εργαζομένων»²⁸. Το άρθρο αυτό συνδυάζεται με

---

²⁴ ΣΤΕ 182/1995

²⁵ ΣΤΕ 1983/1991

²⁶ ΣΤΕ 2802/1991

²⁷ ΣΤΕ 1999/90

²⁸ ΣΤΕ 1310/1983

το άρθρο 22 παρ. 5 του Σ/τος , το οποίο «δεν καθορίζει ευθέως αξίωση των εργαζομένων στο είδος ή στην έκταση της ασφαλιστικής προστασίας , αλλά δημιουργεί υποχρέωση για τον νομοθέτη να ρυθμίζει τα θέματα αυτά με γνώμονα την προστασία του ασφαλιστικού κεφαλαίου , την προαγωγή της κοινωνικής ασφάλισης και την αρχή της ισότητας», υπαινισσόμενη η νομολογία κι εδώ ένα είδος « σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» ²⁹.

δδ. Η προστασία της οικογένειας ως «κοινωνικό κεκτημένο»

- Η πιο πρόσφατη νομολογία φαίνεται να αποδέχεται , πλέον, ρητά , μέσα στο κείμενο των αποφάσεων , την «εργαλειακή κατασκευή» του «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου». Έτσι , κρίθηκε ως αντισυνταγματική η διάταξη του ν. 1505/1984 η οποία απαγόρευε την διπλή καταβολή του οικογενειακού επιδόματος στους συζύγους που εργάζονται στο Δημόσιο με το σκεπτικό ότι «η διάταξη του άρθρου 21 παρ. 1 του Σ/τος , αφενός μεν εγγυάται την προστασία των θεσμών του γάμου και της οικογένειας , αφετέρου δε υποδεικνύει στον κοινό νομοθέτη όχι μόνο να προβαίνει σε ευνοϊκότερες ρυθμίσεις για την στήριξη των εγγάμων , χωρίς να παραβιάζεται η αρχή της ισότητας , αλλά και να θεσπίζει , μεταξύ άλλων , πρόσφορα οικονομικά κίνητρα για κάθε εργαζόμενο Έλληνα και Ελληνίδα, ώστε να διευκολύνει αυτούς στο συνάψουν γάμο και να δημιουργήσουν οικογένεια»³⁰ . «Στα εν λόγω μέτρα προδήλως εντάσσεται και το επίδομα οικογενειακών βαρών που ως θεσμός αποτελεί «κοινωνικό κεκτημένο» και δεν μπορεί να καταργηθεί».

Η εν λόγω απόφαση , αν και αποτελεί μία από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου γίνεται ρητή αναφορά στην έννοια του «κοινωνικού κεκτημένου» , περιέχει *μειοψηφούσα γνώμη* (δύο συμβούλων και ενός παρέδρου) κατά την οποία : « η διάταξη του άρθρου 21 παρ.1 του Σ/τος δεν θέτει καταρχήν συγκεκριμένο

---

²⁹ ΣΤΕ 2677/1992

³⁰ ΣΤΕ 2409/1998

κανόνα αμέσως και ευθέως εφαρμοστέο , αλλά έχει κατευθυντήριο χαρακτήρα . Απευθύνει υπόδειξη προς τον νομοθέτη για τη λήψη των κατάλληλων θετικών μέτρων, παρέχοντας σε αυτόν ευρεία διακριτική ευχέρεια να προσδιορίσει κατά την εκτίμησή του και επί τη βάση ενός ευρύτατου πλαισίου κριτηρίων – μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η εκτίμηση των οικονομικών δυνατοτήτων της χώρας – το είδος και την έκταση της προστασίας της οικογένειας. Η δεσμευτικότητα της συνταγματικής αυτής διατάξεως έγκειται στο ότι δεν είναι συνταγματικά ανεκτή η λήψη μέτρων εναντίον του θεσμού της οικογένειας , με την έννοια της λήψης δυσμενέστερων μέτρων σε σχέση με άλλες κατηγορίες , όταν συντρέχουν οι ίδιες συνθήκες³¹. Η ίδια δε διάταξη δεν έχει , εν πάση περιπτώσει, την έννοια ότι άπαξ και παρασχεθεί η αυτή προστασία σε κατηγορία οικογενειών, επιβάλλεται να παρασχεθεί η αυτή προστασία και σε μη τελούσες υπό τις αυτές συνθήκες οικογένειες». Το ζήτημα είχε παραπεμφθεί στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου , λόγω μείζονος σπουδαιότητας, « ενόψει δε και αντίθετης επ ' αυτού αποφάσεως του Ελεγκτικού Συνεδρίου» ³².

- Στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 21 παρ. 2 του Σ/τος που μοιάζει με αναγνώριση ενός «σχετικού κοινωνικού κεκτημένου» , αποκλειστικά όμως στο συγκεκριμένο θέμα. Κρίθηκε αντισυνταγματική η διάταξη του ν. 2459/1997 με την οποία εισήχθησαν εισοδηματικά κριτήρια για την χορήγηση του παρεχόμενου στις πολύτεκνες οικογένειες επιδόματος και κατ' επέκταση ακυρώθηκε η κοινή υπουργική απόφαση με την οποία είχε εξειδικευθεί κανονιστικά η ανωτέρω νομοθετική ρύθμιση. Έγινε δεκτό ότι «κατοχυρώνεται συνταγματικό δικαίωμα των πολύτεκνων οικογενειών για ειδική φροντίδα του κράτους , ρύθμιση που αποβλέπει κατεξοχήν στην αντιμετώπιση του δημογραφικού

³¹ ΣΤΕ 2060/1990 , ΣΤΕ 110/1989

³² Ε.Σ. ΟΛ. 805/1997

προβλήματος και όχι στην ενίσχυση των πολυτέκνων ως ευάλωτης κοινωνικής ομάδας»³³.

δε. Το «δικαίωμα στο περιβάλλον» ως «απόλυτο κοινωνικό κεκτημένο»

- Ολοκληρώνοντας , η νομολογία έχει προσδώσει διαφορετική διάσταση , και μάλιστα σαφή και ιδιαίτερα προοδευτική, στο «δικαίωμα στο περιβάλλον» . Αυτό προβλέπεται στο άρθρο 24 του Σ/τος και δεν πρέπει να θεωρηθεί «κοινωνικό δικαίωμα» , αλλά δικαίωμα «τρίτης γενιάς». Το «περιβαλλοντικό κεκτημένο» ισχύει πάντως και μάλιστα απόλυτα στην περίπτωση των πολεοδομικών ρυθμίσεων ³⁴ . Συνεπώς κρίθηκε ότι «αυτές δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση να επιφέρουν επιδείνωση του υφιστάμενου φυσικού και οικιστικού περιβάλλοντος, αλλά οφείλουν να κινούνται προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων. Έτσι δεν επιτρέπεται η μείωση των ελεύθερων χώρων και του πρασίνου στις πόλεις» («απόλυτο πολεοδομικό κεκτημένο») .

ε. Η νομικοπολιτική αξιολόγηση της Συνταγματικής Αναθεώρησης του 2001

εα. Η αναμφισβήτητη ανάγκη για ρητή κατοχύρωση της κοινωνικής αρχής

Όλος αυτός ο προβληματισμός σχετικά με την θεωρία των κοινωνικών δικαιωμάτων και το δικαιοϊκό αίτημα για ασφάλεια , προβλεψιμότητα και σταθερότητα οδήγησαν στο αναθεωρητικό εγχείρημα του 2001. Είναι αλήθεια ότι το εν λόγω εγχείρημα καθίσταται επιβεβλημένο όταν η προσαρμογή του Σ/τος στην ιστορική εξέλιξη και στη βελτιστοποίηση που απαιτεί η σύγχρονη κοινωνικοοικονομική κατάσταση και το γενικότερο πνεύμα διεθνοποίησης στην εποχή μας, ή όταν η σαφής θεμελίωση της πολιτικής βούλησης στο επίπεδο του συνταγματικού κειμένου δεν μπορούν να επιτευχθούν με τη μεθοδολογικά συνεπή διαμεσολάβηση

---

³³ ΣΤΕ 1095/2001

³⁴ ΣΤΕ 10/1988

της ερμηνευτικής φαντασίας του εφαρμοστή. Η αναθεώρηση του 2001 υπήρξε σημαντικός σταθμός στην Ελληνική συνταγματική ιστορία.

Ενώ η παρουσία της αρχής του κοινωνικού κράτους ήταν λανθάνουσα και διάχυτη στο Συν/μα του 1975/1986 , με την αναθεώρηση του 2001 διατυπώνεται πλέον κατά τρόπο ρητό και πανηγυρικό με την γενική ρήτρα της θετικής υποχρέωσης του κράτους στο αναθεωρημένο πια άρθρο 25 παρ.1 του Συν/τος 1975/1986/2001 που ορίζει ότι: « Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους». Η είσοδος της οφείλεται σε ένα ώριμο πολιτικό αίτημα για διεύρυνση και ορθολογική άσκηση της κοινωνικής πολιτικής και μάλιστα στην εποχή μας καλείται να διαδραματίσει περισσότερο ένα ρόλο σταθεροποιητικό. Λόγω του δυναμικού της χαρακτήρα , η αρχή του κοινωνικού κράτους εμφανίζεται σαν μια διαρκής και γενική εξουσιοδότηση για συγκεκριμενοποίηση της κοινωνικής προστασίας των ατόμων. Ειδικότερα , με τη διάταξη αυτή κατοχυρώνεται πλέον κατά τρόπο από η κρατική υποχρέωση προστασίας των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων.

εβ. Η «αποτελεσματική» άσκηση ενός «*sui generis*» κοινωνικού δικαιώματος

Ο Γενικός Εισηγητής της πλειοψηφίας στην ομιλία του για την αναθεώρηση του άρθρου 25 δήλωνε ότι εάν τον καλούσαν «από όλες τις υπό αναθεώρηση διατάξεις να διαλέξει μία , τη σπουδαιότερη , αυτή που θα ήθελε να διαφυλάξουμε ως κόρη οφθαλμού , τότε θα έλεγε ότι η διάταξη αυτή είναι το άρθρο 25 και η νέα διατύπωση της παραγράφου 1». Με την προσθήκη του όρου «αποτελεσματική» άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων , θεμελιώνεται ένα *sui generis*³⁵ κοινωνικό δικαίωμα , το οποίο

---

³⁵ Γ. Κατρούγκαλος , Νομική και πολιτική σημασία της αναθεώρησης του άρθρου 25 του Σ/τος, ΔτΑ 2001 , σελ. 457 - 471

αντιστοιχεί στην υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει όλα τα αναγκαία και πρόσφορα θετικά μέτρα για τη διασφάλιση της αποτελεσματικής λειτουργίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Το εν λόγω δικαίωμα μπορεί να θεμελιώσει αχώριμες αξιώσεις σε βάρος του κράτους υπό την προϋπόθεση ότι το δικαίωμα έχει διαπλασθεί νομοθετικά και έχει αφεθεί ανοικτό το πεδίο εφαρμογής του. Η χρήση του άρθρου 25 παρ.1 γίνεται σωρευτικά με άλλες διατάξεις του Σ/τος χωρίς άντληση ενός ιδιαίτερου περιεχομένου από αυτό.

εγ. Ο διορθωτικός χαρακτήρας της κοινωνικής αρχής

Με αφετηρία την διασφάλιση ενός minimum διαβίωσης , το κοινωνικό κράτος τείνει προς ένα optimum προστασίας. Σύμφωνα με την δυναμική αυτή κατεύθυνση , η αρχή του κοινωνικού κράτους λειτουργεί ως αναδιανεμητική και διορθωτική αρχή που τείνει στην μείωση των κοινωνικών αντιθέσεων , την ισότητα ευκαιριών και την κοινωνική δικαιοσύνη. Έχει διορθωτικές επιπτώσεις στις ανισότητες που παράγει η αγορά: το κοινωνικό κράτος δεν περιορίζεται στην προστασία των οικονομικά ασθενών αλλά καλείται να προστατεύσει τα άτομα και τις οικογένειές τους από την επέλευση κοινωνικών κινδύνων , όπως είναι η ασθένεια , τα οικογενειακά βάρη, η αναπηρία, η ανεργία, τα γηρατειά. *Πρόκειται για προστασία από γεγονότα διακινδύνευσης που δημιουργούν στα άτομα οικονομικές ανάγκες και ειδικότερα προκαλούν μείωση των εισοδημάτων τους και αύξηση των δαπανών τους.* ³⁶

εδ. Ο σταθεροποιητικός ρόλος της κοινωνικής αρχής

Η πορεία του κοινωνικού κράτους υπήρξε μια εξελικτική – δυναμική πορεία από την οποία δεν απουσίαζαν ρήξεις, παλινδρομήσεις και αναδιρθώσεις. Γι 'αυτό και αποτελεί μια έντονα πολιτικά και ιδεολογικά φορτισμένη συνταγματική αρχή. Χαρακτηρίζεται από σπειροειδή ανάπτυξη , με την έννοια ότι μετά

---

³⁶ Αγγ. Στεργίου , Σχετικά με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, σε Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική Αναθεώρηση του 2001 Εκδ. Σάκκουλα 2006 , σελ. 525 - 540

από κάποιες περιόδους κοινωνικής οπισθοδρόμησης ακολουθούν περίοδοι μεγαλύτερης ευφορίας.

Εκτός από αυτή την ενεργητική – δυναμική πλευρά του, το κοινωνικό κράτος μπορεί επιτέλους να επιτελέσει μια *αμυντική – σταθεροποιητική λειτουργία*. Με την αναθεώρηση του εν λόγω άρθρου μπορεί να «κλειδώσει» ένα ελάχιστο περιεχόμενο των θεσμών κοινωνικής προστασίας. Η αρχή του κοινωνικού κράτους, υποδυόμενη ένα σταθεροποιητικό ρόλο, εγγυάται το σεβασμό μιας ελάχιστης κοινωνικής ασφάλειας, ενός *minimum* συνθηκών ζωής και ορθώνεται ως εμπόδιο στην κατάργηση ή τη σοβαρή προσβολή του πυρήνα των θεσμών που την υλοποιούν. Έτσι δημιουργείται η ασφαλιστική δικλείδα για την αποτροπή της κατάστασης κοινωνικής πόλωσης, όπου τα διάφορα κοινωνικά συμφέροντα χαρακτηρίζονται από βαθιές αντιθέσεις.

εε. Το «επεκτατικό αποτέλεσμα» της κοινωνικής αρχής

Επιπλέον, « η γενικότερη εμβέλεια της αρχής του κοινωνικού κράτους έχει μια *επεκτατική* επίπτωση στη διεύρυνση του καταλόγου των κοινωνικών δικαιωμάτων». Εμπεριέχει τα ήδη αναγνωρισμένα κοινωνικά δικαιώματα, ως εκδηλώσεις της αρχής, αλλά δεν περιορίζεται μόνο σε αυτά. Οποιοδήποτε κενό μπορεί να καλυφθεί στο εξής με την επίκληση της αρχής του κοινωνικού κράτους. Η επέκταση κατευθύνεται οριζόντια με την *διεύρυνση του καταλόγου των κοινωνικών δικαιωμάτων* και σε μη ρητώς κατοχυρωμένα δικαιώματα, και κάθετα με την *διαστολή του περιεχομένου ενός ήδη κατοχυρωμένου κοινωνικού δικαιώματος*.³⁷

εζ. Το «κοινωνικό κράτος δικαίου»

Ο αναθεωρητικός νομοθέτης σε μια προσπάθεια ανύψωσης της κατοχυρωμένης αρχής του κοινωνικού κράτους, τη συνέδεσε με την αρχή του κράτους δικαίου, αποκαλώντας την κοινωνικό κράτος δικαίου: *αυτή η σύζευξη του κοινωνικού κράτους με το κράτος*

---

³⁷ Ξ. Κοντιάδης, Η αρχή του κοινωνικού κράτους στην πρόταση Αναθεώρησης του Σ/τος – Διλήμματα του Αναθεωρητικού Νομοθέτη, ΕΔΚΑ, τ. ΜΓ' 2001, σελ. 1 - 14

δικαίου βελτιώνει την αμυντική διάσταση της αρχής του κοινωνικού κράτους. Το μπόλιασμα του κοινωνικού κράτους με τα δικαιοϊκά standards οδηγεί στην αναβάθμιση της θέσης του δέκτη των κοινωνικών παροχών. Επισήμως, η αρχή του κοινωνικού κράτους βοηθά στην αντιστάθμιση των οικονομικών ελευθεριών και του ανταγωνισμού. Αναδεικνύεται σε νομιμοποιητική βάση των περιορισμών των οικονομικών ελευθεριών και των μετριάσεων σχετικά με την δημοσιονομική – φορολογική κρατική εξουσία που είναι το αναγκαίο σύστοιχο της κοινωνικής πολιτικής. Με την νέα διατύπωση υπογραμμίζεται ιδίως η υποχρέωση δημιουργίας των υλικών προϋποθέσεων για την άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Τέθηκε το «κοινωνικό στέγαστρο»: η αξιοπρεπής διαβίωση διασφαλίζεται ως ρητό κατοχυρωμένο «δικαίωμα». Σίγουρα τα κοινωνικά δικαιώματα εξαρτώνται από τη μεταβαλλόμενη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, ωστόσο ορισμένο περιεχόμενό τους είναι πια μη αναστρέψιμο. Τα κοινωνικά δικαιώματα εκτός από «δημόσια υποκειμενικά» λειτουργούν επισήμως και ως «αντικειμενικοί κανόνες δικαίου», υποχρεώνοντας την δημόσια εξουσία σε λήψη συγκεκριμένων θετικών μέτρων ανεξάρτητα της υποκειμενικής βούλησης των φορέων τους, όχι όμως και εναντίον. Ο όρος δηλώνει τη συνταγματική υποχρέωση του κράτους για λήψη μέτρων διοικητικών και δικαστικών κατά της βλάβης ή της διακινδύνευσης προστατευτέων αγαθών ή σχέσεων από παράνομες προσβολές τρίτων (ιδίως ιδιώτες ή άλλα κράτη).

Με αυτή την αναθεώρηση επιβεβαιώνεται και διαλύεται κάθε υπόνοια αμφισβήτησης σχετικά με το ρόλο της συνταγματικής αρχής του κοινωνικού κράτους ως γενικό αξιακό κανόνα³⁸, ως προς την ερμηνεία όλων των συνταγματικών διατάξεων, ενώ παράλληλα

---

³⁸ Ιω. Ιγγλεζάκης, Κοινωνικό Κράτος Δικαίου, υπό το πρίσμα της συνταγματικής Αναθεώρησης του 2001 και του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου, Εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ. 27 - 44, 77 - 123

θεσπίζεται άμεσα ισχύον δίκαιο που δεν ενεργεί μόνο ερμηνευτικά δεσμεύοντας την δικαστική εξουσία αλλά δεσμεύοντας όλες τις συντεταγμένες εξουσίες : συμπροσδιορίζει την αρχή της νομιμότητας της διοίκησης , ενώ υποχρεώνει και τον νομοθέτη να οργανώσει την Πολιτεία ανάλογα με τους σκοπούς του. Η εύνοια προς τον διοικούμενο εκδηλώνεται με μία ευρεία – διασταλτική ερμηνεία των διατάξεων της κοινωνικής νομοθεσίας. Δηλαδή κατά την εξειδίκευση αόριστων εννοιών , η τελεολογία της κοινωνικής αρχής αποτελεί γνώμονα για την ερμηνεία των ασαφών διατάξεων που αφορούν την άσκηση κοινωνικών δικαιωμάτων.

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΑ ΚΕΝΑ

Δύο είναι οι σημαντικότεροι ευρωπαϊκοί άξονες προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων: α. Το Συμβούλιο της Ευρώπης που καθιέρωσε την ΕΣΔΑ και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη. Πρόκειται για θεσμό διεθνή και περιφερειακό, β. Η Ευρωπαϊκή Ένωση που παράγει το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο και σύγχρονα προχώρησε στην υπογραφή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι θεσμός κατεξοχήν ευρωπαϊκός.³⁹

α. Η κοινωνική προστασία στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης

αα. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Το Συμβούλιο της Ευρώπης με έδρα το Στρασβούργο, έχει κύρια αποστολή την εδραίωση και προαγωγή των δημοκρατικών αρχών και τη διασφάλιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Τα δικαιώματα αυτά περιλήφθηκαν στην *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών* (ΕΣΔΑ) , η οποία εμπλουτίστηκε σταδιακά με 14 πρωτόκολλα. Η νομολογιακή εφαρμογή και ερμηνεία της διεθνούς

---

³⁹ Σ. Μαθίας , Γ. Κτιστάκης , Λ. Σταυρίτη , Κ. Στεφανάκη (επιμ.) : Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη με βάση τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου , ΔΣΑ, Αθήνα 2006

αυτής Σύμβασης ανήκει στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ).

Στην οργανωμένη διάρθρωση της ΕΣΔΑ περιέχεται κατάλογος των δικαιωμάτων και ελευθεριών (άρθρα 2 έως 18 και άρθρα 1 και 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου) που συμπίπτουν με τα κλασσικά συνταγματικώς προστατευόμενα ατομικά δικαιώματα . Πολλά από αυτά έχουν διευρυνθεί και εκσυγχρονιστεί. Το κείμενο της ΕΣΔΑ και των πρωτοκόλλων της είναι λιτό αλλά περιεκτικό. Η νομολογία του ΕΔΔΑ έχει προσδώσει στο σύντομο και επιγραμματικό κείμενο της διεθνούς σύμβασης κύρος και έχει αναζωογονήσει τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στον ευρωπαϊκό χώρο. Συνεπώς το ΕΔΔΑ έχει διαμορφώσει και συνεχίζει να διαπλάθει « *μια ευρωπαϊκή δημόσια τάξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.*» Αφού οι διατάξεις της ΕΣΔΑ έχουν άμεση και υπερνομοθετική ισχύ στις εσωτερικές έννομες τάξεις των κρατών – μερών (λ.χ. άρθρο 28 παρ.1 του Ελληνικού Σ/τος) , αυτές ερμηνεύονται από το Δικαστήριο του Στρασβούργου κατά τρόπο δεσμευτικό και οι χώρες οφείλουν να συμμορφώνονται προς αυτές και να ακολουθούν τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

Στο Συμβούλιο της Ευρώπης και συνακόλουθα στην ΕΣΔΑ προσχώρησαν διαδοχικά όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη (46 σήμερα) , τα οποία και αναγνώρισαν την ατομική προσφυγή. Κάθε ιδιώτης – θύμα παραβίασης ενός από τα δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ , μπορεί , εφόσον εξαντλήσει τα ένδικο μέσα που του παρέχει το εσωτερικό δίκαιο ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων , να προσφύγει στο ΕΔΔΑ. Η προσφυγή γίνεται μέσα σε αποκλειστική προθεσμία έξι μηνών κατά του κράτους τα όργανα του οποίου προσέβαλαν το δικαίωμά του και ο προσφεύγων μπορεί να ζητήσει την καταδίκη του κράτους αυτού και δίκαιη ικανοποίηση.

αβ. Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης

Σε αντιστοιχία με την ΕΣΔΑ , η οποία κατοχυρώνει τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα καταρτίστηκε με πρωτοβουλία και πάλι του Συμβουλίου της Ευρώπης , ο *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης* που κατοχυρώνει τα *κοινωνικά δικαιώματα*. Ο Χάρτης υιοθετήθηκε το 1961 στο Τορίνο και αναθεωρήθηκε το 1996 στο Στρασβούργο. Ο Χάρτης προστατεύει δικαιώματα στο χώρο εργασίας, εκτός του χώρου εργασίας , για ευάλωτες κατηγορίες προσώπων και στον κοινωνικοασφαλιστικό χώρο.

Στην αρχική εκδοχή του (1961) , ο Χάρτης προστάτευε τα ακόλουθα δεκαεννέα κοινωνικά δικαιώματα:

Στο χώρο εργασίας : δικαίωμα στην εργασία , δίκαιοι όροι εργασίας, ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας , δίκαιη αμοιβή , συνδικαλισμός, συλλογικές διαπραγματεύσεις , προστασία παιδιών και νεαρών προσώπων , προστασία εργαζόμενων γυναικών , επαγγελματικός προσανατολισμός , επαγγελματική κατάρτιση , άσκηση κερδοφόρας δραστηριότητας στο έδαφος άλλων κρατών.

Εκτός του χώρου εργασίας, για ευάλωτες κατηγορίες προσώπων: επαγγελματική κατάρτιση – αποκατάσταση – κοινωνική επανένταξη των προσώπων που μειονεκτούν σωματικά ή διανοητικά, δικαίωμα της οικογένειας για κοινωνική , νομική και οικονομική προστασία, δικαίωμα της μητέρας και του παιδιού για κοινωνική και οικονομική προστασία, δικαίωμα των μεταναστών εργαζομένων και των οικογενειών τους για προστασία και αντίληψη.

Στον κοινωνικοασφαλιστικό χώρο: προστασία της υγείας , κοινωνική ασφάλεια , δικαίωμα για κοινωνική και ιατρική αντίληψη , δικαίωμα για απόλαυση των κοινωνικών υπηρεσιών.

Το πρόσθετο πρωτόκολλο στον Χάρτη (1988) πρόσθεσε τέσσερα ακόμη κοινωνικά δικαιώματα στον αρχικό κατάλογο:

Στο χώρο εργασίας: δικαίωμα για ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος χωρίς διάκριση που να βασίζεται στο φύλο, δικαίωμα στην ενημέρωση και

στη διαβούλευση , δικαίωμα συμμετοχής στον καθορισμό και στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και του εργασιακού περιβάλλοντος.

Εκτός του χώρου εργασίας, για ευάλωτες κατηγορίες προσώπων: κοινωνική προστασία των ηλικιωμένων ατόμων .

Επιπλέον , ο αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (1996) πρόσθεσε οκτώ νέα κοινωνικά δικαιώματα:

Στο χώρο εργασίας: προστασία σε περίπτωση απόλυσης , προστασία των απαιτήσεων των εργαζομένων σε περίπτωση πτώχευσης του εργοδότη , αξιοπρέπεια στην εργασία , δικαίωμα των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις για ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση, δικαίωμα των εκπροσώπων των εργαζομένων για προστασία στο επίπεδο της επιχείρησης και παροχή διευκολύνσεων , δικαίωμα για ενημέρωση και διαβούλευση σε διαδικασίες ομαδικών απολύσεων.

Στην κοινωνική προστασία: δικαίωμα για προστασία ενάντια στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό , δικαίωμα για στέγαση.

Συνολικά κατοχυρώνονται τριάντα ένα κοινωνικά δικαιώματα , τα οποία είναι συγκεντρωμένα στο κείμενο του Αναθεωρημένου Κοινωνικού Χάρτη. Θεωρείται ότι αποτελεί τον πληρέστερο κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων στον παγκόσμιο νομικό πολιτισμό.

Η εφαρμογή του Κοινωνικού Χάρτη ελέγχεται από έναν μηχανισμό που προβλέπει την τακτική υποβολή εκθέσεων από τα συμβαλλόμενα μόνο κράτη. Ο έλεγχος των εκθέσεων έχει ανατεθεί στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων . Η Κυβερνητική Επιτροπή και η Επιτροπή Υπουργών έχουν πολιτικό ρόλο. Ένας εκπρόσωπος της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας ,οι διεθνείς οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων και τα συνδικάτα , ορισμένες μη κυβερνητικές οργανώσεις έχουν συμβουλευτικό ρόλο.

Όπως συνάγεται, δικαιοδοτική κρίση ανώτατου δικαστικού οργάνου με υποχρεωτική δεσμευτική ισχύ δεν υπάρχει. Έντονη είναι η παρουσία ενός σύνθετου διοικητικού μηχανισμού από απλώς

πολιτικά όργανα καθώς και η γνωμοδοτικός ρόλος ατόμων και ομάδων. Εξαιτίας αυτού του περίπλοκου συστήματος δε συμμετέχουν όλα τα κράτη του Συμβουλίου της Ευρώπης και όσα συμμετέχουν έχουν μεγάλη διακριτική ευχέρεια : Κάθε συμβαλλόμενο κράτος έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει το ίδιο κατά το χρόνο της επικύρωσης τον κατάλογο των κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία και δεσμεύεται να προστατεύσει εντός της δικαιοδοσίας του. Σε αντιδιαστολή, δεν υφίσταται υποχρέωση προστασίας όσων κοινωνικών δικαιωμάτων δεν συμπεριληφθούν στο σχετικό κατάλογο⁴⁰. Δηλαδή το κοινωνικό έλλειμμα συνεχίζει να υπάρχει αφού αφήνεται ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα συμβαλλόμενα μέρη για το αν επιθυμούν να προστατέψουν ένα κοινωνικό δικαίωμα και αν τελικά η δυνατότητα εξεύρεσης κρατικών οικονομικών πόρων επιτρέπει την εισαγωγή του κοινωνικού δικαιώματος στον «*προνομιούχο*» κατάλογο , η προστασία του θα αφηθεί στο έλεος των γραφειοκρατικών διαδικασιών και των έντονων πολιτικών παραγόντων...!

β. Προσπάθειες για κοινωνική προστασία στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης

βα. Το «πρωτογενές» κοινοτικό δίκαιο

Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ) εδρεύει στο Λουξεμβούργο. Πρωταρχικός σκοπός της ΕΟΚ υπήρξε η δημιουργία ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου οικονομικών συναλλαγών , μιας ενιαίας δηλ. αγοράς , οργανωμένης στη βάση της ελεύθερης κυκλοφορίας εργαζομένων , κεφαλαίων, εμπορευμάτων , υπηρεσιών, του ελεύθερου ανταγωνισμού και της ελευθερίας εγκατάστασης και επιχειρηματικής δραστηριότητας καθώς και η σταδιακή προσέγγιση των κρατών – μελών στους τομείς της εξωτερικής πολιτικής , της άμυνας και της δίωξης του εγκλήματος.

---

⁴⁰ Συγκεκριμένα , η Ελλάδα δε δεσμεύεται από δέκα κοινωνικά δικαιώματα (από το σύνολο των τριάντα ενός δικαιωμάτων): το συνδικαλιστικό δικαίωμα , το δικαίωμα συλλογικών διαπραγματεύσεων και τα οκτώ νέα κοινωνικά δικαιώματα του Αναθεωρημένου Χάρτη , τον οποίο δεν έχει ακόμη επικυρώσει η Ελλάδα.

Οι ιδρυτικές συνθήκες (ΕΟΚ, ΕΚΑΧ, ΕΚΑΕ) δεν περιείχαν καμιά διάταξη σχετική με αναγνώριση και προστασία Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ο οικονομικός και τεχνικός χαρακτήρας του πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου δικαιολόγησε επίσημα αυτήν την παράλειψη . Ανεπίσημα όμως είχε από τότε καταγραφεί ο φόβος των οικονομικά ισχυρών Κυβερνήσεων μήπως η μετακύλιση αρμοδιοτήτων στην Κοινότητα αναφορικά με τον τομέα αυτό οδηγήσει μελλοντικά σε ανεξέλεγκτη και γενικευμένη διεύρυνση των κοινοτικών αρμοδιοτήτων σε βάρος των εθνικών.

Για την πλήρωσή του νομικού αυτού κενού το ΔΕΚ σταδιακά επεξέτεινε την νομολογία του σε πολλά από τα δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ και άρχισε να καταφεύγει στα κοινά συνταγματικά – ατομικά δικαιώματα των κρατών – μελών τα οποία χαρακτήριζε ως «γενικές αρχές»⁴¹. Με τις Συνθήκες του Μάαστριχτ (1992) και του Άμστερνταμ (1997) έγινε ρητή παραπομπή στα Δικαιώματα του Ανθρώπου όπως αναγνωρίζονται από την ΕΣΔΑ και όπως προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών – μελών ,ως γενικές αρχές του πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου . Η νομική βάση που απέκτησε στο θετικό ενωσιακό δίκαιο είναι ⁴² το άρθρο 6 παρ.2 ΣΕΕ : «Η Ένωση σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα , όπως κατοχυρώνονται με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών , που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950 , και όπως προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών – μελών , ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου.» Υπήρξε αξιοσημείωτο το καθεστώς «διαφοροποιημένης συμμετοχής » που αναγνωρίστηκε από τη ΣΕΕ στο Ηνωμένο Βασίλειο για το οποίο δεν ισχύουν οι διατάξεις για την κοινωνική διάσταση της Ένωσης , αφού αρνήθηκε να υπογράψει το κοινωνικό σκέλος της Συνθήκης του Μάαστριχτ .

⁴¹ βλ. απόφαση ΔΕΚ , 1991, ΕΡΤ

⁴² Ευγ. Σαχπεκίδου , Ευρωπαϊκή Ένωση , Βασικά Κείμενα Εκδ. Σάκκουλα 1999

ββ. Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι δυσχέρειες που ανέκυψαν μέχρι τη σύνταξη του.

Με τη Σύμβαση της Νίκαιας (2000-2001) υπογράφηκε από τα κράτη – μέλη της Ένωσης ο *Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης* , ο οποίος περιλαμβάνει τα ατομικά , οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα του ανθρώπου που αναγνωρίζονται από τα κράτη – μέλη της ΕΕ και τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών των κρατών – μελών της. Ο Χάρτης εμπνέεται βασικά από την ΕΣΔΑ και ως κείμενο προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων προορίζεται να ισχύσει στα πλαίσια της ΕΕ, κυρίως για τον έλεγχο των πράξεων των κοινοτικών οργάνων ως προς το σεβασμό τους στα ανθρώπινα δικαιώματα , με την αυτονόητη επιφύλαξη της αρχής της επικουρικότητας. Ο Χάρτης προορίζεται να έχει ισχύ στους τρεις κοινοτικούς πυλώνες και θα δεσμεύει τα κράτη – μέλη μόνο στην περίπτωση που αυτά εφαρμόζουν κοινοτικό δίκαιο. Το σύνολο των διατάξεών του αποτελεί ήδη «θεσμικό κεκτημένο»⁴³ της ΕΕ και συνιστά σημείο αναφοράς και ελέγχου της συμβατότητας προς αυτό του παράγωγου δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου. Πρόκειται για ένα σταθερό γνώμονα και οδηγό που μπορεί να βοηθήσει στη θεσμική εξέλιξη της ΕΕ σχετικά με την ανάγκη αντιμετώπισης του κοινωνικού και δημοκρατικού ελλείμματος.

Δύο ήταν τα επίμαχα ζητήματα που απασχόλησαν τη Συνέλευση κατά τη διάρκεια της Συνόδου Κορυφής της Νίκαιας: η συμπερίληψη κοινωνικών δικαιωμάτων στο Χάρτη και ο βαθμός προσκόλλησης του Χάρτη στην ΕΣΔΑ.

Ως προς το πρώτο ζήτημα ο προβληματισμός που τέθηκε ήταν ο εξής : Η προοδευτική σκέψη υποστήριζε με σθένος τη

---

⁴³ Γ. Παπαδημητρίου , Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και η κανονιστική λειτουργία του , ΕΕΕυρΔ 2001 , σελ. 521 - 532

συμπερίληψη ενός ολοκληρωμένου καταλόγου κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων μαζί με αυτόν των αμυντικών και πολιτικών , όπως επιτάσσει η αρχή του «αδιαίρετου» χαρακτήρα των δικαιωμάτων και της «κοινωνικής αλληλεγγύης» ως αναπόσπαστα στοιχεία του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού. Η συντηρητική σκέψη παρέμενε επιφυλακτική και θεωρούσε ότι έπρεπε να περιληφθούν λίγα κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα , εκείνα μόνο των οποίων το σεβασμό και την υλοποίηση η Ένωση μπορεί πράγματι να εξασφαλίσει μέσα στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων της. Ειδικότερα , το ζήτημα εστιάστηκε στο αν έπρεπε να περιληφθούν μόνο αχώριμα δικαιώματα ή αν κάποια κοινωνικά δικαιώματα δεν έπρεπε να συμπεριληφθούν για να μη θεωρηθούν ότι επιδέχονται δικαστική επιδίωξη. Η γραμμή αυτή , από την οποία πήγαζε ιδιαίτερη ανησυχία και αγωνία, συνδέεται με την άσκηση κοινωνικής πολιτικής από την ΕΕ που συνεπάγεται τη γέννηση αχώριμων αξιώσεων υπέρ του ατόμου και προπάντων υποχρέωση εύρεσης οικονομικών πόρων για την εκπλήρωση των κοινωνικών παροχών από την πλευρά της ΕΕ , δηλαδή επιβάρυνση του κοινοτικού προϋπολογισμού και αναζήτηση νέων πηγών και κονδυλίων . Επιπλέον , η κοινωνική ασφάλεια ανήκει στην κρατική μέριμνα και η αναγνώριση ανάλογης αρμοδιότητας στην ΕΕ θα σήμαινε μετάθεση κρατικών αρμοδιοτήτων σχετικά με τον κοινωνικό τομέα , ο οποίος θεωρείται κατεξοχήν εθνικός.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα , οι υποστηρικτές της περιοριστικής απαρίθμησης των κοινωνικών δικαιωμάτων , θεωρούσαν ότι ο Χάρτης έπρεπε να ακολουθεί την ΕΣΔΑ , επειδή αυτή είναι δοκιμασμένη και αποδεδειγμένα μέσα από την ιστορική της πορεία λειτουργική , και να συμπεριλάβει απλά κάποιες νομολογιακές εξελίξεις του ΕΔΔΑ και του ΔΕΚ αναφορικά με τα δικαιώματα που ήδη προστατεύονται. Η άποψη αυτή θα προκαλούσε διχασμό και εμπλοκή ως προς τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες των δύο Δικαστηρίων , του ΕΔΔΑ και του ΔΕΚ.

Πρόκειται για δύο ανεξάρτητους δικαιοδοτικούς μηχανισμούς με διαφορετική ιστορική προέλευση και εστία αναγκών , με ξεχωριστούς κανόνες , διαφορετικά συμβατικά κείμενα ,τα οποία καλούνται να ερμηνεύουν , άλλη οργανική δομή και εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς προστασίας σε ανόμοιους τομείς (διεθνής ανθρωποκεντρικός και ενωσιακός οικονομικός , αντίστοιχα). Οι προοδευτικοί υποστηρικτές ήταν υπέρ της μεγαλύτερης ελευθερίας στη διατύπωση και στο περιεχόμενο του Χάρτη. Επικαλέστηκαν την ανάγκη εισαγωγής νέων δικαιωμάτων που προκύπτει από την παρέλευση πενήντα ετών από τη σύνταξη της ΕΣΔΑ , από την εξέλιξη σε τεχνολογικά και κοινωνικά θέματα , από τον εκσυγχρονισμό των κοινωνιών διακινδύνευσης των δικαιωμάτων σε διεθνή και εσωτερική συνταγματική τάξη και νομολογιακή τακτική. Μια απλή κωδικοποίηση της ΕΣΔΑ , των πρωτοκόλλων και των αποφάσεων του ΕΔΔΑ θα απαιτούσε μια ομάδα εργασίας εμπειρογνομόνων και όχι μια Συνέλευση με σαφή πολιτική συγκρότηση , όπως αυτή που υπέδειξε το Συμβούλιο της Κολωνίας⁴⁴. Απαιτείται ο Χάρτης που θα προκύψει να έχει μια « προστιθέμενη αξία» σε σχέση με τα υπάρχοντα ανθρωποκεντρικά κείμενα προστασίας. Τη δικαιοπολιτική αυτή γραμμή ακολούθησαν και οι εκπρόσωποι του Ελληνικού Κοινοβουλίου.

Ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις , στο Χάρτη συμπεριλήφθηκαν αρκετά κοινωνικά δικαιώματα, διάσπαρτα στο δεύτερο , τρίτο και τέταρτο Κεφάλαιο⁴⁵. Το Δεύτερο Κεφάλαιο με γενικό τίτλο «Ελευθερίες» αναγνωρίζει το σεβασμό στην «οικογενειακή ζωή» και «κατοικία» , το δικαίωμα «γάμου» και

---

⁴⁴ Ευρωπαϊκός Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Λ. Παπαδοπούλου , ΕυΡεκφρ, τ.37 , 2^ο τρίμηνο 2000, σελ. 49 – 55

Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη της Λ. Παπαδοπούλου , ΤοΣ τ. 6/2001

⁴⁵ Ενημερωτικά σημειώνεται ότι το πρώτο Κεφάλαιο αφορά την «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» , το πέμπτο είναι αφιερωμένο στα «πολιτικά δικαιώματα» , το έκτο περιέχει εκφάνσεις της «Χρηστής Διοίκησης» και το έβδομο περιλαμβάνει «Γενικές Διατάξεις».

«ίδρυσης οικογένειας» , το δικαίωμα στην «εκπαίδευση». Το Τρίτο Κεφάλαιο έχει τίτλο «Ισότητα» και διακηρύσσει την ισότητα των φύλων σε όλους τους τομείς και κυρίως στον εργασιακό χώρο , ενώ περιλαμβάνει διατάξεις προστατευτικές για το *παιδί* , τους *ηλικιωμένους* και *τα άτομα με ειδικές ανάγκες*. Το Τέταρτο Κεφάλαιο φέρει τον τίτλο « Αλληλεγγύη», όπου εξαγγέλεται *το δικαίωμα των εργαζομένων στην ενημέρωση και τη διαβούλευση στο πλαίσιο κάθε επιχείρησης , το δικαίωμα σε συλλογικές διαπραγματεύσεις , σύναψη συλλογικών συμβάσεων και απεργία*. Παράλληλα , προβλέπεται η *ανάγκη υψηλού επιπέδου προστασίας και βελτίωσης του περιβάλλοντος σύμφωνα με την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης* και επιβεβαιώνεται ως πολιτική της ΕΕ *η προστασία του καταναλωτή*.

Ωστόσο το ευρωπαϊκό – κοινοτικό αυτό κείμενο δεν έχει ακόμη αποκτήσει κανονιστική ισχύ και νομική δεσμευτικότητα , διότι χαρακτηρίστηκε ως *απλή πολιτική διακήρυξη με σημειολογική και ερμηνευτική αξία* , δηλαδή πηγή έμπνευσης που υποδεικνύει απλώς τις κατευθυντήριες γραμμές στον ενωσιακό χώρο . Παραμένει ανοικτό το ζήτημα του βαθμού και του τρόπου επίκλησης των δικαιωμάτων αυτών , της χρήσης τους σε περίπτωση νομικής δεσμευτικότητας και της διάκρισής τους αναφορικά με την αγωγιμότητα έναντι των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Επιπλέον , στον Χάρτη δεν προβλέπεται ειδικό Δικαστήριο. Τα δικαιώματα και οι Ελευθερίες που διαλαμβάνει απλώς απευθύνονται στα όργανα της Ένωσης μεταξύ των οποίων το ΔΕΚ και το ΠΕΚ , τα οποία τα λαμβάνουν υπόψη ερμηνευτικώς, κατά την εκδίκαση των προσφυγών και την διατύπωση των απαντήσεων επί των υποβαλλόμενων προδικαστικών ερωτημάτων. Λείπει και εδώ ο ανεξάρτητος δικαιοδοτικός μηχανισμός , ενώ τα κοινωνικά δικαιώματα δε λειτουργούν ως αχώγιμες αξιώσεις αλλά ως «ευχολόγιο» και εξετάζονται επί της ευκαιρίας δικαστικής κρίσης κάποιας υπόθεσης ενώπιον των ήδη υπάρχοντων δικαστηρίων ,τα οποία δεν είναι εξαρχής αρμόδια για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Και

εξακολουθεί να ανακυκλώνεται το ζήτημα της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων ...!

B) Ο ΔΥΝΑΜΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

I. Η ΔΙΑΣΤΑΛΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΚΑΙ Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

α. Διατάξεις «αυτοδύναμης» εφαρμογής

Όπως φαίνεται ύστερα από μία σύντομη παρουσίαση των μηχανισμών προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε περιφερειακό και ευρωπαϊκό επίπεδο, η νομολογιακή ερμηνεία του ΕΔΔΑ μέσα από την εφαρμογή της ΕΣΔΑ είναι η πιο πλήρης: Πρόκειται για έναν διεθνή -υπερευρωπαϊκό δικαιοδοτικό μηχανισμό με ανεξάρτητο δικαστήριο το οποίο λειτουργεί βάσει δικονομικών και ουσιαστικών εγγυήσεων και του οποίου οι αποφάσεις είναι νομικά δεσμευτικές (ερμηνευτικό δεδικασμένο) με αποτέλεσμα η μη συμμόρφωση να επιφέρει κυρώσεις (χρηματικά πρόστιμα – ποινές, αποβολή του κράτους) . Έχει γραπτό συμβατικό κείμενο με κανονιστική δεσμευτική ισχύ άμεσης («self executing») και in concreto εφαρμογής , πάνω από τον εθνικό εσωτερικό νόμο σε όλα τα κράτη – μέρη του Συμβουλίου της Ευρώπης χωρίς ευχέρεια μη υπακοής. Την τήρηση και εκτέλεση των αποφάσεων επιβλέπει ειδικό , αυτόνομο εκτελεστικό όργανο , η Επιτροπή των Υπουργών. Ακόμα και το περιθώριο εκτίμησης των συμβαλλόμενων μερών (margin of appreciation) υπόκειται στη δικαστική κρίση του ΕΔΔΑ που θέτει προς τούτο ορισμένα όρια στην κρατική δράση σχετικά με την επιβολή υποχρέωσης θετικών παροχών. Με τον τρόπο αυτό αποκλείεται και η δημιουργία υποκειμενικών και αμοιβαίων δικαιωμάτων – υποχρεώσεων μεταξύ των κρατών –μερών.

Από το άρθρο 1 της ΕΣΔΑ , που ορίζει ότι: « Τα υψηλά συμβαλλόμενα μέρη *αναγνωρίζουν*, εις όλα τα εξαρτώμενα εκ της

δικαιοδοσίας των πρόσωπα, τα καθοριζόμενα εις το πρώτον μέρος (άρθρα 2 έως 18) της παρούσης Συμβάσεως δικαιώματα και ελευθερίας» , συνάγεται υποχρέωση των κρατών να διασφαλίζουν ακόμα και με *θετικά μέτρα* την αποτελεσματική προστασία των ελευθεριών της Σύμβασης σε όλα τα πρόσωπα που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία της.⁴⁶ Η ΕΣΔΑ και τα Πρωτόκολλα της που έχουν χαρακτήρα *διατάξεων αυτοδύναμης εφαρμογής* αναφέρονται καταρχήν μόνο σε ατομικά και πολιτικά δικαιώματα. Σχετικά με το νομικό έλλειμμα ως προς την αυθεντική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων , είχε κριθεί τότε (1950) ότι αφορούσαν προεχόντως πολιτικές που τα κράτη μελλοντικώς θα διαμόρφωναν και συνεπώς δε θα έπρεπε τα δικαιώματα αυτά να τύχουν άμεσης δικαιοδοτικής προστασίας. Έτσι δικαιολογούνται οι σωρευτικές μετέπειτα προσπάθειες για την υιοθέτηση κειμένων κοινωνικού χαρακτήρα προκειμένου για την κάλυψη του μεγάλου αυτού νομικού κενού και υιοθέτηση νέων μεθόδων ερμηνείας των κλασσικών αμυντικών δικαιωμάτων προκειμένου να ενταχθούν και τα κοινωνικής φύσεως δικαιώματα.

β. Η ερμηνευτική μέθοδος του ΕΔΔΑ

Για το λόγο αυτό το ΕΔΔΑ προχώρησε σταδιακά αλλά από πολύ νωρίς (1979 –έως σήμερα), με πρώτη την απόφαση *Marckx* κατά Βελγίου⁴⁷ , σε μία *διασταλτική ή μάλλον τελεολογική και συστηματική ερμηνεία* ορισμένων ατομικών δικαιωμάτων προκειμένου να περιληφθούν σε αυτά και σημαντικά κοινωνικά δικαιώματα. Η νομολογιακή αυτή ερμηνεία βασίζεται σε ουσιαστικές ρήτρες και γενικές έννοιες που περιέχονται στις διατάξεις της ΕΣΔΑ και που επιδέχονται διευρυμένη επεξήγηση. Πρόκειται για βασική αρχή του δικαιοδοτικού συστήματος του ΕΔΔΑ που συνίσταται *στην διορθωτική και δυναμική εξελικτική ερμηνεία* της ΕΣΔΑ . Σύμφωνα με αυτήν η νομολογία δεν πρέπει να μένει στάσιμη αλλά να

⁴⁶ Π. Παραράς , Σύνταγμα και ΕΣΔΑ , Εκδ. Σάκκουλα , 2001

⁴⁷ ΕΔΔΑ *Marckx* κατά Βελγίου την 13 /06/1979

πορεύεται με δυναμικό τρόπο ικανοποιώντας τις εξελισσόμενες κοινωνικοπολιτικές ανάγκες και να ανταποκρίνεται στο σύγχρονο πνεύμα των διεθνών αλλαγών και της εκάστοτε εποχής , υπηρετώντας πάντα τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες του ατόμου πέρα από κρατικές σκοπιμότητες και συμφέροντα των χωρών. Η ΕΣΔΑ είναι ένα κείμενο «ζωντανό»⁴⁸ (living instrument) με προοδευτικό και προπάντων ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα.

Με τη νέα δυναμική εξέλιξη στη νομολογία του ΕΔΔΑ το περιθώριο εκτιμήσεως των κρατών –μερών , που συνδεόταν με την αρχή της αναλογικότητας , τη στάθμιση συμφερόντων και την εξαιρετική κοινωνική ανάγκη ή οικονομική ευημερία της χώρας , δεν δικαιολογεί πλέον την επιβολή περιορισμών στα ατομικά δικαιώματα με αποκλειστικά αμυντικό χαρακτήρα. Η «θεωρία των θετικών κρατικών μέτρων» επιβάλλει την αναγνώριση και την «κατά αντανάκλαση προστασία» των κοινωνικών δικαιωμάτων υπηρετώντας «την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου». Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό προκειμένου για την αποφυγή αμφιβολιών και παρερμηνεύσεων να διευκρινιστεί ότι στόχος της προσφυγής που απευθύνεται στο ΕΔΔΑ είναι απόφαση εθνικού δικαστηρίου. Το ΕΔΔΑ δεν αναδικάζει την υπόθεση ούτε ελέγχει την ορθότητά της «οιονεί» αναιρετικά. Αποστολή του ΕΔΔΑ είναι ο έλεγχος εφαρμογής της ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ σε καμιά περίπτωση δεν εξαφανίζει την απόφαση του εθνικού δικαστηρίου ή την πράξη της διοικητικής αρχής ή την κρατική νομοθετική ρύθμιση.⁴⁹ Τονίζεται ότι δημιουργικός σκοπός του ΕΔΔΑ είναι η βέλτιστη και προοδευτική ερμηνεία της ΕΣΔΑ ,όπως απαιτούν τα νέα νομικά δεδομένα.

---

⁴⁸ Εμμ. Ρούκουνας , Η διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων , Εκδ. Εστία , 1995

⁴⁹ Στ. Περράκη , Διαστάσεις της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του Ανθρώπου Εκδ. Σάκκουλα 2003

γ. Οι «αυτοτελείς» ρήτρες

Η νομολογιακή αυτή επεξεργασία και εξειδίκευση από το ΕΔΔΑ επιτεύχθηκε με μια ιδιαίτερη αυτοτελή μέθοδο ερμηνείας των συμβατικών διατάξεων. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου δεν ερμηνεύει τους όρους και έννοιες που χρησιμοποιεί η ΕΣΔΑ, αποκλειστικά με βάση τις αντιλήψεις που επικρατούν στο εκάστοτε εναγόμενο κράτος – μέρος ή και στα άλλα συμβαλλόμενα κράτη. Οι αντιλήψεις αυτές λαμβάνονται φυσικά υπόψη αλλά δεν δεσμεύουν το ΕΔΔΑ που ερμηνεύει και εξειδικεύει τις σχετικές ρήτρες και αόριστες έννοιες «αυτόνομα»⁵⁰ σύμφωνα κυρίως με το πνεύμα και τους σκοπούς της αντίστοιχης συμβατικής διάταξης και ολόκληρης της ΕΣΔΑ. Η σύγχρονη αυτή ερμηνευτική μέθοδος στηρίζεται σε νεότερα επιστημονικά δεδομένα σχετικά με την ερμηνεία πολυμερών διεθνών συμβάσεων κανονιστικού περιεχομένου και κοινού υπερεθνικού σκοπού στον ευαίσθητο τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που δίνουν στη «λειτουργική» μέθοδο το προβάδισμα έναντι άλλων και ιδίως της «γραμματικής» και «ιστορικής» μεθόδου ερμηνείας.

Διευρύνοντας, λοιπόν, το πεδίο ένταξης και εφαρμογής των διατάξεων, ανακαλύπτεται η διεκδικητική – κοινωνική διάσταση των δικαιωμάτων που μέχρι σήμερα θεωρούνταν κλασσικά ατομικά δικαιώματα αμυντικού χαρακτήρα. Με τη νέα οπτική γωνία τα κράτη – μέρη υποχρεώνονται όχι μόνο σε παράλειψη ή ανοχή αλλά και σε *θετική παροχή δηλαδή στη λήψη των ανάλογων δημόσιων μέτρων που συνεπάγονται κρατικές δαπάνες για την αποτελεσματική και ολοκληρωμένη προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων.* Μέχρι σήμερα οι διατάξεις της ΕΣΔΑ που περιέχουν ρήτρες και αόριστες έννοιες οι οποίες επιδέχονται εξειδίκευση και ιδιαίτερη ερμηνευτική

---

⁵⁰ Μονογραφίες συνταγματικού και διοικητικού δικαίου, Π. – Μ. Ευστρατίου, το δικαίωμα δικαστικής προστασίας σε διοικητικές διαδικασίες και άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, θεμελιώδεις εγγυήσεις μιας ευρωπαϊκής ρήτρας δικαστικής προστασίας σε διοικητικές υποθέσεις, Εκδ. Σάκκουλα, 1996

επεξεργασία από το ΕΔΔΑ με στόχο τη συναγωγή κοινωνικού περιεχομένου και νοήματος είναι :

α. το άρθρο 6 παρ. 1 «...επί των αμφισβητήσεων επί των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων αστικής φύσεως...» ,

β. το άρθρο 8 παρ.1 «οικογενειακή ζωή» και «κατοικία»,

γ. το άρθρο 12 « ...ο ανήρ και η γυναίκα έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται εις γάμον και ιδρύωσιν οικογένειαν...»

δ. το άρθρο 14 «απαγόρευση των διακρίσεων λόγω φύλου , θρησκευτικών πεποιθήσεων εθνικής προέλευσης , γέννησης κλπ» ,

ε. άρθρο 1 παρ.1 του ΠΠΠ. «σεβασμός της περιουσίας» ,

στ. άρθρο 2 παρ.2 του ΠΠΠ. « Παν κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ 'αυτού καθηκόντων ...σέβεται το δικαίωμα των γονέων ...προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις.»

Ακολουθεί ενδεικτική παράθεση αντιπροσωπευτικών αποφάσεων⁵¹ , όπου εντοπίζονται κοινωνικά δικαιώματα ή νέες μορφές κοινωνικών δικαιωμάτων , η σύγχρονη προστασία των οποίων απασχολεί τα περισσότερα από τα κράτη – μέρη και κάποια σχόλια ως προς τις νομικές βάσεις και ερμηνευτικές επιλογές που χρησιμοποιεί ως «εργαλεία» το ΕΔΔΑ . Πρόκειται για ζητήματα που απασχολούν καθημερινά τις εθνικές αρχές , ταλαιπωρούν τους πολίτες και οδηγούν σε νομικά αδιέξοδα που τελικά καταλήγουν

---

⁵¹ Ιω. Σαρμά , η νομολογία του ΕΔΔΑ και τη Επιτροπής , Αναλυτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων , Εκδ. Σάκκουλα , 1998

Ιω. Σαρμά , Ελευθερία με υπεροχή του Δικαίου ,Η νομολογία του ΕΔΔΑ, Εκδ. Σάκκουλα 2003

Αντ. Μαγγανάς και Λ. Καρατζά ,Ευρ. Συμβ. Δικ. Του Ανθρ. Αποφάσεις και Πρακτική του Ευρ. Δικαστ., β' έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2005

Ηλ. Καστανάς και Γ. Κτιστάκης ,Επισκόπηση της Νομολογίας του ΕΔΔΑ (1997 – 1998) Εκδ. Σάκκουλα 2000.

ΕΣΔΑ ΟΔΗΓΟΣ (επιμ. Π. Νάσκου – Περράκη και Αικ. Σγουριδου), Εκδ. Σάκκουλα 2001.

Το πρωτότυπο αγγλικό και γαλλικό κείμενο των αποφάσεων αντλήθηκε από την ιστοσελίδα www.echr.coe.int και παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν οι ιστοσελίδες: www.europa.eu.int, www.coe.int ,www.humanrights.coe.int, www.nsk.gr, www.dhcour.coe.fr , www.nchr.gr , www.mfhr.gr, www.google.com, www.synigoros.gr ,www.dsanet.gr , www.nomosphysis.org.gr, www.tosyntagma.ant-sakkoulas.gr

στην ονομαζόμενη «κρίση του κοινωνικού κράτους δικαίου» ή «αμφισβήτηση του κράτους προνοίας» στα δημοκρατικά και δικαιοκρατικά οργανωμένα δυτικοευρωπαϊκά κράτη –μέρη .

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΔΔΑ

α. Η δικονομική έννοια της «αμφισβήτησης αστικής φύσεως» και το δικαίωμα για «εργασία»

Η δυστροπία που δείχνει συχνά η Διοίκηση κατά την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων στιγματίστηκε από το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Hornsby κατά Ελλάδος⁵². Το παράπονο των προσφευγόντων αφορούσε ευθέως την αδυναμία εκτέλεσης απόφασης του ΣΤΕ. Οι προσφεύγοντες , Βρετανοί υπήκοοι, είχαν ζητήσει, μάταια, άδεια ιδρύσεως φροντιστηρίου ξένων γλωσσών. Αρχικά υποβλήθηκε στο ΔΕΚ προδικαστικό ερώτημα. Με απόφαση του το ΔΕΚ έκρινε τη σχετική ελληνική νομοθεσία αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο το οποίο καθιερώνει την ελευθερία εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών . Έπειτα κατέθεσαν αίτηση ακύρωσης ενώπιον του ΣΤΕ , το οποίο και τους δικαίωσε. Παρόλα αυτά οι αρμόδιες υπηρεσίες τους αρνήθηκαν επίμονα να χορηγήσουν την σχετική άδεια με την αιτιολογία ότι δεν είχαν την ελληνική ιθαγένεια. Το 1994 εκδόθηκε προεδρικό διάταγμα που αναγνώριζε υπό ορισμένες προϋποθέσεις , το δικαίωμα των κοινοτικών υπηκόων να ανοίγουν φροντιστήρια ξένων γλωσσών. Κατόπιν ο υπουργός Παιδείας έδωσε εντολή στην αρμόδια Διεύθυνση να επανεξετάσει το αίτημα των ενδιαφερομένων υπό το φως του διατάγματος αυτού.

Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το δικαίωμα της πρόσβασης σε δικαστήριο θα ήταν ανώφελο αν η εθνική έννομη τάξη επέτρεπε να παραμένει

---

⁵² ΕΔΔΑ Hornsby κατά Ελλάδος την 19/03/1997

Υπόθεση Hornsby κατά Ελλάδος, του Ιω. Πετρόγλου , ΕΔΚΑ, τ. ΛΘ' 1997 , σελ. 556 – 565

Η απόφαση του ΕΔΔΑ Hornsby v. Grece και οι συνέπειές της για το ελληνικό διοικητικό δίκαιο , της Π. Μουζουράκη , Διδικ 1999 , σελ. 276 - 296

ανενεργή , προς βλάβη του διαδίκου, μια τελεσίδικη και δεσμευτική δικαστική απόφαση. Τόνισε ότι δεν νοείται να παρέχει η Σύμβαση στους διαδίκους μια σειρά διαδικαστικών εγγυήσεων χωρίς να κατοχυρώνει συγχρόνως και το δικαίωμα στην εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων. Κάτι τέτοιο εξάλλου θα ήταν ασυμβίβαστο με την αρχή του Κράτους Δικαίου. Επομένως η εκτέλεση δικαστικής απόφασης από οποιοδήποτε δικαστήριο και αν έχει εκδοθεί , αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της «δίκης». Έτσι το άρθρο αυτό καλύπτει πλέον , καταρχήν , όλες τις φάσεις μιας διαδικασίας : πρόσβαση στο δικαστήριο , διεξαγωγή της δίκης , εκτέλεση της απόφασης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το κείμενο της Σύμβασης αναφέρεται ρητά μόνο στη δεύτερη φάση. Το κενό όμως αυτό το συμπλήρωσε το ίδιο το Δικαστήριο του Στρασβούργου επιδιώκοντας να εξασφαλίσει την αποτελεσματικότητα της δικαστικής προστασίας, σύμφωνα με τις επιταγές της αρχής του Κράτους Δικαίου. Είναι αξιοσημείωτο , ότι το Δικαστήριο υιοθετεί μian αντίληψη της διοικητικής δίκης, σύμφωνα με την οποία ο διοικούμενος προσφεύγοντας στο διοικητικό δικαστή , δεν επιδιώκει απλώς και μόνο την εξαφάνιση της διοικητικής πράξης , αλλά κυρίως , την άρση των συνεπειών της και την αποκατάσταση της νομιμότητας, κάτι που η άρνηση συμμόρφωσης της Διοίκησης καθιστά αδύνατο. Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης το ότι το Δικαστήριο κλείνει το δρόμο στην επίκληση λόγων δημοσίου συμφέροντος για τη δικαιολόγηση της άρνησης συμμόρφωσης προς τις δικαστικές αποφάσεις. Τονίζει ότι η Διοίκηση αποτελεί συστατικό μέρος του Κράτους Δικαίου με την έννοια της παροχής εννόμου προστασίας και επομένως το συμφέρον της ταυτίζεται με την θετική υποχρέωση από μέρους του κράτους της χρηστής απονομής της δικαιοσύνης που αποτελεί τη βάση κάθε δημοκρατικής κοινωνίας σε συνδυασμό με την δικαιολογημένη εμπιστοσύνη του Διοικούμενου.

Πραγματικά το άρθρο 6 παρ.1 της ΕΣΔΑ αφορά διαδικαστικό δικαίωμα δηλαδή έχει μόνο δικονομικό χαρακτήρα. Όμως το

πνεύμα της Σύμβασης επιβάλλει ο όρος «αμφισβήτηση» να μη λαμβάνεται με υπερβολικά τεχνική έννοια, αλλά να του προσδίδεται ένας ορισμός περισσότερο ουσιαστικός παρά τυπικός. Η έννοια του όρου είναι ευρύτερη και αυτό επιβεβαιώνεται από το γαλλικό πρωτότυπο κείμενο : « contestations sur des droits et obligations de caractere civil» καθώς και από το αντίστοιχο αγγλικό κείμενο : « the determination of civil rights and obligations» . Η ερμηνεία αυτή επιτρέπει την «εισαγωγή» στο κείμενο της ΕΣΔΑ του ουσιαστικού δικαιώματος στην εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων παρά το γεγονός ότι το δικαίωμα αυτό δεν περιλαμβανόταν ρητά στην αρχική διατύπωση των συντακτών . Η «διαδικασία εκτέλεσης» δε συνιστά από μόνη της «αμφισβήτηση» γιατί προϋποθέτει ότι αρμόδιο δικαστήριο έχει προηγουμένως αποφανθεί για «δικαιώματα αστικής φύσεως» δηλαδή το εσωτερικό δίκαιο αποτελεί το σημείο εκκίνησης της ερμηνευτικής διαδικασίας για τον τελικό προσδιορισμό του ευρωπαϊκού περιεχομένου της έννοιας. Η ερμηνεία αυτή έχει μεγαλύτερη σημασία στις διοικητικές υποθέσεις που αφορούν διαφορές των οποίων η έκβαση είναι καθοριστική για δικαιώματα αστικής φύσεως του διαδίκου⁵³. Πρακτικά το ΕΔΔΑ αποδέχεται μια ευρεία ερμηνεία του όρου περιλαμβάνοντας και υποθέσεις που κατά το κλασσικό ηπειρωτικό δίκαιο θα θεωρούνταν υποθέσεις διοικητικού δικαίου. Οι ίδιες διαφορές σε άλλα κράτη υπάγονται στην πολιτική και σε άλλα στη διοικητική δικαιοσύνη, με συνέπεια σε όμοιες διαφορές για ορισμένα κράτη να εφαρμόζεται το άρθρο 6 και για άλλα όχι. Αυτό συμβαίνει γιατί το άρθρο 6 παρ.1 αναφέρεται ρητά μόνο σε αστικές δίκες. Έτσι θεωρεί ως αστικές και τις ενώπιον διοικητικών δικαστηρίων αρκεί το αντικείμενο και η κατάληξη της διαδικασίας να είναι καθοριστική για δικαιώματα και υποχρεώσεις ιδιωτικού – περιουσιακού χαρακτήρα, ανεξάρτητα από την νομική

---

⁵³ Η εφαρμογή του άρθρου 6 παρ.1 ΕΣΔΑ στις δίκες κοινωνικής ασφάλειας του Π.Μ. Ευστρατίου, ΕΔΚΑ, τ. ΛΔ' 1992, σελ. 217 – 226
Εφαρμογή άρθρου 6 παρ.1 της ΕΣΔΑ και επί των Διοικητικών Υποθέσεων του Ιω. Πετρόγλου, ΕΔΚΑ, τ. ΛΔ' 1992, σελ. 613 - 619

θέση των μερών (ως ιδιωτών , νομικών προσώπων, διοικητικών αρχών) , ή τη φύση των εφαρμοστέων νομικών διατάξεων (ιδιωτικού, δημοσίου δικαίου , κοινωνικοασφαλιστικού , κλπ) , ή το χαρακτήρα της αρμόδιας αποφασιστικής αρχής (πολιτικό ή διοικητικό δικαστήριο).

Ειδικότερα , η απόφαση αυτή του ΕΔΔΑ είναι σύμφωνη με την απάντηση που είχε δώσει πρώτα το ΔΕΚ στο προδικαστικό ερώτημα. Πρόκειται για την παρεμπόδιση άσκησης ελεύθερης επαγγελματικής δραστηριότητας αρχικά με τη μη παραχώρηση διοικητικής άδειας και μετέπειτα με τη μη συμμόρφωση σε απόφαση του ανώτατου ακυρωτικού δικαστηρίου . Η παραβίαση και του κοινοτικού δικαίου ως προς την ελεύθερη εγκατάσταση προσώπων και υπηρεσιών , συνίσταται στην απαγόρευση , λόγω υπηκοότητας , καθηγητών βρετανικής καταγωγής να διδάσκουν ιδιαίτερα μαθήματα Αγγλικών και να λειτουργήσουν ιδιωτικό φροντιστήριο. Η εκμετάλλευση ιδιωτικού φροντιστηρίου αποτελεί εμπορική δραστηριότητα με κερδοσκοπικό σκοπό. Συνεπώς συνιστά άσκηση ιδιωτικού δικαιώματος και όχι δημόσια υπηρεσία. Ο ιδιοκτήτης και καθηγητής ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου συνάπτει σύμβαση ιδιωτικού δικαίου με τους μαθητές τους. Συνεπώς , πράγματι παραβιάζεται το άρθρο 6 παρ.1 ως προς την «αμφισβήτηση» και το «δικαίωμα αστικής φύσεως» των οποίων η έκβαση έχει περιουσιακό χαρακτήρα.

β. Η προστασία της de facto οικογένειας

Στην απόφαση Marckx κατά Βελγίου⁵⁴, το ΕΔΔΑ έθεσε την αρχή κατά την οποία το άρθρο 8 παρ.1 ισχύει τόσο για την οικογενειακή ζωή εντός της νόμιμης οικογένειας όσο και για την οικογενειακή ζωή εντός του χώρου της φυσικής οικογένειας. Δηλαδή η έννοια της οικογενειακής ζωής κατά το άρθρο 8 δεν περιορίζεται στις οικογένειες που θεμελιώνονται επί του γάμου αλλά περιλαμβάνει και σχέσεις de facto. Εκεί όπου αποδεικνύεται η ύπαρξη ενός οικογενειακού δεσμού με ένα παιδί , το Κράτος πρέπει

⁵⁴ ΕΔΔΑ Marckx κατά Βελγίου την 13 /06/ 1979

να ενεργεί κατά τρόπο που να επιτρέπει στον δεσμό αυτό να αναπτυχθεί και επιπλέον να παρέχει την νομική προστασία που είναι αναγκαία για να καθίσταται εφικτή , και από της γεννήσεως ακόμη , η ενσωμάτωση του παιδιού στην οικογένεια. Αυτό σημαίνει ότι η εθνική νομοθεσία , θεσπίζοντας το καθεστώς που διέπει τις σχέσεις τη άγαμης μητέρας με το τέκνο της, πρέπει να ενεργεί κατά τρόπο που να επιτρέπει σε αυτούς μία φυσιολογική οικογενειακή ζωή. Μία τέτοια ζωή σημαίνει, κυρίως , μια ζωή συγκρίσιμη προς αυτήν την οποία τα μέλη μιας νόμιμης οικογένειας μπορεί να ζουν. Η βελγική νομοθεσία επέβαλε στη φυσική μητέρα την αναγνώριση του τέκνου της προκειμένου να αναπτυχθούν νομικές σχέσεις μεταξύ τους. Το ΕΔΔΑ αποδέχεται ότι το συμφέρον προστασίας της νόμιμης οικογένειας δεν πρέπει να οδηγήσει στην ζημία της φυσικής οικογένειας. Άλλωστε διαπιστώνει το ΕΔΔΑ , ο σεβασμός της οικογενειακής ζωής , επεκτεινόμενος και επί της φυσικής οικογένειας, συνεπάγεται την ενσωμάτωση του φυσικού τέκνου εντός της οικογενείας της μητέρας του , αναπτύσσοντας συγγενικές σχέσεις με τους κοντινούς συγγενείς αυτής. Έτσι , καταλήγει το ΕΔΔΑ , η κόρη της προσφεύγουσας κατέστη θύμα μιας προσβολής στο δικαίωμα σεβασμού της οικογενειακής της ζωής που εκδηλώθηκε δια της δυσμενούς διακρίσεως που υπέστη σε σχέση με τα «νόμιμα» τέκνα της μητέρας της. Επιπλέον δέχτηκε ότι και το ζήτημα των κληρονομικών δικαιωμάτων του εξώγαμου τέκνου εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο του άρθρου 8, δηλαδή στην έννοια της οικογενειακής ζωής περιλαμβάνονται και οι σχέσεις της εγγονής με τους γονείς της μητέρας της οπότε δεν αποκλείεται από την κληρονομιά λόγω του χαρακτήρα της συγγένειας με αυτούς ως «φυσικής» και όχι «νόμιμης».

Η απόφαση αυτή υπήρξε πολύ σημαντική γιατί με αυτή προστατεύτηκε η βιολογική ή εξ ' αίματος συγγένεια του παιδιού με τη μητέρα του , τα αδέρφια του από άλλο γάμο , και τους παππούδες του. Θα ήταν απαράδεκτο ή μάλλον άτοπο να υιοθετεί η

βιολογική μητέρα το παιδί της επειδή δεν ήταν παντρεμένη με το βιολογικό πατέρα του παιδιού αυτού. Είναι κανόνας του φυσικού και μάλιστα γενετικού δικαίου, το παιδί από τη στιγμή που γεννιέται να αποκτά μητέρα και συγγενείς από το συγγενικό περιβάλλον της μητέρας του. Η σχέση μητέρας – παιδιού, ακόμα και χωρίς γάμο, αποτελεί πραγματική οικογένεια και δε διαφοροποιείται σε τίποτα από τη νόμιμη. Συνεπώς, η βιολογική συγγένεια του παιδιού με τη μητέρα που το γέννησε εμπίπτει στο προστατευτικό πλαίσιο του άρθρου 8 παρ.1. Μητέρα και παιδί εκτός γάμου μπορούν να απολαμβάνουν τα ωφέληματα, νομικά και πραγματικά, τις κρατικές διευκολύνσεις και τις κοινωνικές παροχές που προβλέπονται και για μία οικογένεια που παρουσιάζεται ως νόμιμη επειδή σχηματίστηκε με νομική βάση το γάμο και επειδή παρουσιάζεται ως τέτοια στις κοινωνικές εκδηλώσεις της.

γ. Η προστασία του «συμφέροντος» του παιδιού

Στην υπόθεση X, Y και Z κατά Ην. Βασιλείου⁵⁵ ο τρανσέξουαλ προσφεύγων X, που είχε υποστεί χειρουργική επέμβαση μετατροπής φύλου, συζούσε επί πολλά χρόνια με τη σύντροφό του Y και είχε αναλάβει στα μάτια όλων το ρόλο του άντρα. Επιπλέον το ζευγάρι είχε ζητήσει και επιτύχει να υποβληθεί η γυναίκα σε τεχνική γονιμοποίηση με σπέρμα δότη. Ο X υποστήριξε τη σύντροφό του καθόλο το χρονικό αυτό διάστημα και συμπεριφερόταν ως πατέρας του παιδιού Z. Το ΕΔΔΑ ρητά αναγνώρισε την κοινωνική ταυτότητα και το νέο ρόλο του χειρουργημένου τρανσέξουαλ. Αφού επαλήθευσε την ύπαρξη οικογένειας ανάμεσα στο ζευγάρι και το ανήλικο παιδί, το ΕΔΔΑ δε δίστασε να επαναλάβει την πάγια νομολογία του περί των θετικών υποχρεώσεων που έχουν τα κράτη προκειμένου να εξασφαλίσουν το σεβασμό της «εν τοις πράγμασι» οικογενειακής ζωής. Εκείνο όμως που περιέπλεκε τα πράγματα ήταν το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη

---

⁵⁵ΕΔΔΑ X, Y και Z κατά Ην. Βασιλείου την 22/04 /1997

περίπτωση δεν υπήρχε συγγένεια αίματος ανάμεσα στο παιδί και σε εκείνον που διαδραμάτιζε το ρόλο του πατέρα.

Για τον καθορισμό εάν μια σχέση αναλύεται σε μια οικογενειακή ζωή μπορεί να είναι χρήσιμο να λαμβάνονται υπόψη ορισμένα στοιχεία , όπως αν τα μέλη του ζευγαριού ζουν μαζί και από πόσο χρόνο, ή εάν απέκτησαν παιδιά μαζί , κατά φυσικό ή τεχνητό τρόπο , απόδειξη της υποχρέωσης που αναλαμβάνει ο ένας έναντι του άλλου. Δηλαδή αν αναπτύσσονται «de facto οικογενειακοί δεσμοί».

Προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτό το καινούριο και περίπλοκο νομικό ζήτημα , το ΕΔΔΑ προσέφυγε στην αναζήτηση του ευρωπαϊκού μέσου όρου , η οποία όμως αποδείχτηκε μάταιη. Διαπιστώθηκε η έλλειψη κοινού ευρωπαϊκού κανόνα σχετικά με την αναγνώριση στους τρανσέξουαλ δικαιωμάτων επιμέλειας των παιδιών. Απουσία κοινής στάσης παρατηρείται και στο ζήτημα της νομικής κατοχύρωσης της κοινωνικής σχέσης που συνδέει ένα παιδί γεννημένο κατόπιν τεχνητής γονιμοποίησης με δότη τρίτο και εκείνον που έχει αναλάβει το ρόλο του πατέρα. Η έλλειψη κοινής ευρωπαϊκής νομοθετικής πολιτικής ανάμεσα στα κράτη – μέλη και η απουσία κοινού ευρωπαϊκού προσανατολισμού στο θέμα της αναγνώρισης γονικών δικαιωμάτων σε άτομα που έχουν προβεί σε αλλαγή φύλου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν διαπιστώνεται παραβίαση του άρθρου 8 παρ.1 . Το ευρωπαϊκό δίκαιο βρίσκεται σε μία μεταβατική φάση σχετικά με αυτό το ζήτημα που εγείρει περίπλοκα προβλήματα επιστημονικά , νομικά , ηθικά και κοινωνικά τα οποία δεν έχουν αντιμετωπιστεί με ομοιόμορφο τρόπο από τα κράτη – μέλη και για το λόγο αυτό το καθού κράτος πρέπει να διαθέτει ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης, προκειμένου να αποφασίζει αν οφείλει « να αναγνωρίζει επισήμως ως πατέρα ενός τέκνου κάποιον ο οποίος δεν αποτελεί το βιολογικό του πατέρα».

Η αναγνώριση γονικών δικαιωμάτων θα οδηγούσε σε νομικό αδιέξοδο αφού ο τρανσέξουαλ θα αναγνωριζόταν ως πατέρας , ενώ

νομικώς θα συνέχιζε να θεωρείται γυναίκα και θα μπορούσε να συνάψει γάμο με έναν άντρα. Ο διεθνής δικαστής τονίζει ότι « είναι προς όφελος της κοινωνίας , να διατηρηθεί η συνοχή ενός συνόλου κανόνων οικογενειακού δικαίου , που δίνουν προτεραιότητα στο συμφέρον του παιδιού». Στην περίπτωση αυτή, η σχέση μητέρας – παιδιού αναγνωρίζεται ως φυσική οικογένεια . Ωστόσο σχέση πατέρα – παιδιού δε θεμελιώνεται ούτε βιολογικά ούτε και νομικά αφού το παιδί προήλθε από σπέρμα τρίτου δότη και ο τρανσέξουαλ τουλάχιστον νομικώς εξακολουθεί να είναι γυναίκα. Ο προσδιορισμός του φυσικού , κοινωνικού και νομικού ρόλου ενός διαφυλικού ως προς το παιδί που γέννησε μέσω δότη η γυναίκα με την οποία συζεί αφήνεται στη διακριτική ευχέρεια του κράτους – μέρους , το οποίο πρέπει να προσαρμόσει ανάλογα τη νομοθεσία του. Συνεπώς, η σχέση του παιδιού με τον διαφυλικό δεν θεωρείται φυσική ή πραγματική οικογένεια σύμφωνα με το μέσο όρο των ευρωπαϊκών οικογενειακών δικαίων και άρα δε προστατεύεται από το άρθρο 8 παρ. 1 της ΕΣΔΑ.

δ. Η ενδεχόμενη προστασία του γάμου διαφυλικών ως θεμελίου της οικογένειας

Σχετικά με τα τρανσεξουαλικά άτομα , το ζήτημα που τίθεται είναι εάν ο σκοπός που επιδιώκεται από το άρθρο 12 συνίσταται κατά κύριο λόγο , στην προστασία του παραδοσιακού γάμου προσώπων με διαφορετικό βιολογικό φύλο ως θεμελίου της οικογένειας και συνεπώς εξαιρούνται της εκτάσεως εφαρμογής του άρθρου αυτού οι ενώσεις μεταξύ προσώπων που φέρουν εξορισμού την βιολογική αδυναμία αναπαραγωγής. Αναφορικά με τις επιστημονικές και ιατρικές εξελίξεις , οι πρόσφατες ανακαλύψεις ως προς την ομοιότητα της εγκεφαλικής δομής μεταξύ βιολογικών γυναικών και τρανσεξουαλικών ατόμων εξ ανδρών δεν είναι οριστικές ή εξαντλητικές εξαιτίας της πολυπλοκότητας αυτής της περιοχής η οποία τελεί υπό διαρκή έρευνα. Οποιαδήποτε και αν είναι η αιτία του τρανσεξουαλισμού (ορμονική ή χημική ενέργεια στον εγκέφαλο του

εμβρύου ή του μικρού παιδιού , κοινωνικές ή περιβαλλοντικές επιρροές , ή συνδυασμός οποιουδήποτε αριθμού παραγόντων), στο ιατρικό επάγγελμα έχει επιτευχθεί συναίνεση στο ότι ο τρανσεξουαλισμός είναι προσδιορίσιμη ιατρική κατάσταση , δηλαδή δυσφορία ως προς το φύλο. Η θεραπεία για τη μεταβολή φύλου είναι ηθικά επιτρεπτή και μπορεί να γίνεται με σκοπό τη βελτίωση της ποιότητας ζωής. Η θεραπεία δεν είναι μόνο εφικτή , αλλά ακόμη παρέχεται από κρατικά νοσοκομεία σε ένα αριθμό συμβαλλόμενων κρατών. Σύμφωνα με τις περιστάσεις , μια ορισμένη κοινωνική επιφυλακτικότητα για την αποδοχή , ή μια υποψία για το φαινόμενο του τρανσεξουαλισμού και οι δυσκολίες εντάξεως του φαινομένου στις υφισταμένες νομικές δομές δεν μπορούν να έχουν βαρύνουσα σημασία.

Το ΕΔΔΑ στην απόφασή του Rees κατά Ηνωμένου Βασιλείου⁵⁶, απέρριψε την προσφυγή ενός τρανσεξουαλικού ατόμου, διακηρύσσοντας ότι ο σκοπός που θεραπεύεται από το άρθρο 12 συνίσταται στην προστασία του γάμου ως θεμελίου της οικογένειας. Το Δικαστήριο θεώρησε ότι εάν απαιτούσε από το Ηνωμένο Βασίλειο να μεταβάλλει τα πιστοποιητικά γεννήσεως των τρανσεξουαλικών ατόμων , αυτό θα εξομοιωνόταν με απαίτηση υιοθετήσεως από το Κράτος ενός μητρώου καταγραφής της αστικής κατάστασης των ατόμων. Ανέφερε ότι δε θα ήταν δυνατόν να υιοθετηθούν σημειώσεις στο υπάρχον σύστημα καταγραφής που να είναι μυστικές , χωρίς θεμελιώδη μεταβολή του συστήματος αυτού και χωρίς να αποκλείονται τα συμφέροντα τρίτων μερών για πρόσβαση σε πληροφόρηση , ως προς την οποία αυτά θα είχαν έννομα συμφέροντα. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε λεπτομερή νομοθέτηση και θα άφηνε ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα κράτη - μέλη . Ωστόσο οι θετικές υποχρεώσεις που πηγάζουν από το άρθρο 8 παρ.1 δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν ότι εκτείνονται τόσο μακριά.

---

⁵⁶ΕΔΔΑ Rees κατά Ηνωμένου Βασιλείου την 17 /10/1986

Μεταβάλλοντας την νομολογία του , το ΕΔΔΑ με δύο αποφάσεις της Ολομέλειας ⁵⁷, δέχτηκε ότι παραβιάζεται το άρθρο 12 της Σύμβασης όταν η εθνική νομοθεσία δεν παρέχει την δυνατότητα στα τρανσεξουαλικά άτομα να τελέσουν γάμο σύμφωνα με το νέο τους φύλο μετά από χειρουργική επέμβαση. Ερμήνευσε ορθολογικά τον «ιατρικώς αναγκαίο» χαρακτήρα μιας εγχείρησης αλλαγής φύλου και αναφέρθηκε στο γεγονός ότι ο τρανσεξουαλισμός αναγνωρίζεται ευρέως διεθνώς ως ιατρική περίπτωση η οποία χρήζει θεραπείας προκειμένου να υπάρξει ίση. Όπως φαίνεται από τα πραγματικά περιστατικά των υποθέσεων , η βρετανική νομοθεσία δεν προέβλεπε δυνατότητα μεταβολής της ληξιαρχικής πράξης γεννήσεως από την οποία και μόνο αποδεικνυόταν το φύλο ενός ατόμου , αποκλείοντας τη δυνατότητα στο μετεγχειρισμένο τρανσεξουαλικό άτομο να τελέσει γάμο με το νέο του φύλο , αφού το άτομο αυτό εξακολουθούσε διοικητικώς να εμφανίζεται με το βιολογικό φύλο της γέννησής του. Το ΕΔΔΑ επικαλούμενο τις κοινωνικές εξελίξεις και τη διεθνή τάση τόσο για κοινωνική αποδοχή όσο και για τη νομική αναγνώριση της σεξουαλικής ταυτότητας των εγχειρισμένων διαφυλικών , αποφάνθηκε ότι το ζήτημα δεν εμπίπτει πλέον στη διακριτική ευχέρεια εκτίμησης του κράτους , αλλά υπάρχει παραβίαση του άρθρου 8 παρ.1 και του άρθρου 12.

Οι αποφάσεις αυτές του ΕΔΔΑ υπήρξαν καθοριστικές για την προστασία των γάμων των διαφυλικών .Μέχρι τότε τα ζευγάρια των τρανσέξουαλ ζούσαν σαν φυσικές ενώσεις προσώπων, χωρίς να αποτελούν πραγματική οικογένεια . Το γεγονός ότι ο τρανσεξουαλισμός δεν γινόταν αποδεκτός ως ιατρική περίπτωση που χρειαζόταν θεραπεία , συνιστούσε τροχοπέδη στην νομική αναγνώριση του γάμου διότι δεν υφίστατο κλασσικός γάμος μεταξύ ατόμων με διαφορετικό φύλο. Η εγχείριση αλλαγής φύλου είναι ιδιωτική υπόθεση , αλλά ο γάμος εμπίπτει στο προστατευτικό

---

⁵⁷ ΕΔΔΑ Christine Goodwin κατά Ην. Βασιλείου και I. κατά Ην. Βασιλείου την 11/ 07 /2002

πλαίσιο του άρθρου 8 παρ. 1, ως θεμέλιο της οικογένειας. Παρέχεται η νομική βάση του γάμου προκειμένου για την ίδρυση νόμιμης οικογένειας ώστε να αποφευχθεί η ίδρυση λόγω των περιστάσεων μιας de facto οικογένειας. Έτσι αποφεύγονται νομικά και κοινωνικά αδιέξοδα σε περίπτωση επιθυμίας του διαφυλικού ζευγαριού να διευρύνει την οικογένεια του με την απόκτηση παιδιών.

ε. Η σχέση του ιατρικού απορρήτου με το δημόσιο σύστημα υγείας

Το ζήτημα της προστασίας του απορρήτου των ιδιαίτερα ευαίσθητων ιατρικών δεδομένων ήταν το επίκεντρο της υπόθεσης Ζ κατά Φινλανδίας⁵⁸. Συγκεκριμένα, αφορούσε την υποχρέωση, που επιβλήθηκε από τις δικαστικές αρχές σε ιατρούς και σε ψυχίατρο να καταθέσουν ως μάρτυρες, την κατάσχεση ιατρικών φακέλων χωρίς τη συναίνεση της ασθενούς, τον περιορισμό του χρόνου σε δέκα χρόνια κατά τον οποίο τα στοιχεία αυτά θα παρέμεναν εμπιστευτικά, καθώς και τη δημοσίευση σε δικαστική απόφαση της ταυτότητας της προσφεύγουσας και της πληροφορίας ότι αυτή είναι φορέας του AIDS. Τα μέτρα αυτά λήφθηκαν με αφορμή δίωξη που είχε ασκηθεί κατά του συζύγου της προσφεύγουσας και σκόπευαν στο να διαπιστωθεί εάν και από πότε αυτός γνώριζε ότι ήταν φορέας του AIDS κάτι που θα σήμαινε πιθανή ενοχή για εγκλήματα κατά της γενετήσιας ζωής αλλά και για απόπειρα ανθρωποκτονίας.

Το ΕΔΔΑ βρήκε την ευκαιρία να τονίσει τη σημασία της διαφύλαξης του εμπιστευτικού χαρακτήρα των προσωπικών δεδομένων, ιδιαίτερα όσων αναφέρονται στην υγεία του ατόμου. Ανέδειξε κυρίως τη θεσμική διάσταση του ιατρικού απορρήτου που διασφαλίζει την εμπιστοσύνη των ασθενών στο δημόσιο σύστημα υγείας. Η έλλειψη προστασίας του εμπιστευτικού χαρακτήρα των ιατρικών δεδομένων αποτρέπει τους ενδιαφερόμενους από το να παρέχουν στους γιατρούς πληροφορίες προσωπικού χαρακτήρα οι οποίες είναι απαραίτητες για να τους χορηγηθεί η κατάλληλη

⁵⁸ ΕΔΔΑ Ζ κατά Φινλανδίας την 25 / 02 / 1997

θεραπεία . Επίσης διστάζουν να συμβουλευθούν ένα γιατρό , με αυτονόητες συνέπειες και για την προσωπική τους υγεία αλλά και για το κοινωνικό σύνολο , ιδίως στην περίπτωση μεταδοτικών ασθενειών. Αυτό ισχύει σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό για την εμπιστευτικότητα των πληροφοριών που αφορούν φορείς του AIDS. Η διάδοση τέτοιων πληροφοριών επιφέρει καταστροφικές συνέπειες στην προσωπική και επαγγελματική ζωή των προσώπων αυτών και μπορεί να οδηγήσει στον κοινωνικό αποκλεισμό τους. Ο κίνδυνος αυτός μπορεί να αποτρέψει πολλά άτομα από το να υποβληθούν σε διάγνωση ή θεραπεία με αποτέλεσμα να γίνεται ακόμα πιο δύσκολη η προσπάθεια των αρχών να περιορίσουν τη μάστιγα του AIDS. Λαμβάνοντας υπόψη τον εξαιρετικά προσωπικό και ευαίσθητο χαρακτήρα των πληροφοριών που αφορούν την κατάσταση ενός προσώπου ως φορέα του AIDS , το ΕΔΔΑ υποβάλλει στον πιο αυστηρό έλεγχο τα εθνικά μέτρα που προβλέπουν κοινοποίηση ή διάδοση των πληροφοριών αυτών χωρίς τη συναίνεση του ενδιαφερομένου. Θεωρεί ότι αρμόδιες είναι οι κρατικές αρχές να δημιουργήσουν ένα αξιόπιστο σύστημα εγγυήσεων κατά της αυθαιρεσίας , προκειμένου να αποφευχθεί το αποτρεπτικό αποτέλεσμα της δημοσιοποίησης ιατρικών δεδομένων και για το λόγο αυτό ασκεί ενδελεχή έλεγχο της νομιμότητας της αποκάλυψης τέτοιου είδους στοιχείων χωρίς τη συγκατάθεση του ενδιαφερομένου.

Σκοπός του ΕΔΔΑ είναι να προστατέψει την αξιοπιστία του δημοσίου συστήματος υγείας και συγχρόνως να προλάβει τη μετάδοση ανίατων νοσημάτων στο κοινωνικό σύνολο. *Η αλήθεια είναι ότι στο σημείο αυτό γίνεται υπερβολική διορθωτική ή μάλλον διευρυμένη συστηματική και αναλογική μαζί ερμηνεία της έννοιας της ιδιωτικής ζωής* του άρθρου 8 παρ. 1. Η προσωπική υγεία του ατόμου και το ιατρικό απόρρητο συνιστούν πράγματι «ιδιωτική ζωή». Στη συνέχεια γίνεται συσχετισμός και αναλογική σύγκριση προσωπικής και δημόσιας υγείας . Διευρύνεται η έννοια της

δημόσιας υγείας μέσα από την ιδιωτική ζωή. Και καταλήγει το ΕΔΔΑ στην προστασία της εμπιστοσύνης του κοινωνικού συνόλου στις δημόσιες υγειονομικές υπηρεσίες και στην πρόληψη από τις μεταδοτικές ασθένειες .

στ. Η παροχή κοινωνικής προστασίας στα άτομα με ειδικές ανάγκες

Στην υπόθεση Botta κατά Ιταλίας⁵⁹ αντιμετωπίστηκε η μη υιοθέτηση από τις εθνικές αρχές κατάλληλων μέτρων που να θεραπεύουν την παράλειψη των υπευθύνων ιδιωτικών παραλίων να διασφαλίζουν την πρόσβαση σε αυτές ατόμων με ειδικές ανάγκες . Το Δικαστήριο κατέληξε στη μη εφαρμογή του άρθρου 8 παρ.1 , διατυπώνοντας όμως ενδιαφέρουσες σκέψεις σχετικά με το πεδίο εφαρμογής της διάταξης αυτής.

Το ΕΔΔΑ επιβεβαίωσε τη νομολογία του σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής ζωής συμπεριλαμβάνει το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του καθενός στις σχέσεις του με τους συνανθρώπους του. Ο σεβασμός του δικαιώματος αυτού επιβάλλει σε ορισμένες περιπτώσεις τη λήψη θετικών μέτρων από τις εθνικές αρχές που μπορούν να επεκτείνονται και στις ιδιωτικές σχέσεις.

Η νομολογία αυτή θα άνοιγε το δρόμο σε μια ευρύτατη επέκταση του πεδίου εφαρμογής της Σύμβασης αν δε συνοδευόταν από μία επιφύλαξη: Θα πρέπει να υπάρχει ένας ευθύς άμεσος και στενός σύνδεσμος ανάμεσα στην υποχρέωση λήψης κρατικών θετικών μέτρων και την ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή. Το δικαίωμα πρόσβασης κατά τη διάρκεια των διακοπών του ατόμου με ειδικές ανάγκες σε παραλία μακριά από τη συνήθη διαμονή του αφορά διαπροσωπικές σχέσεις ενός τόσο ευρέως και απροσδιόριστου χαρακτήρα , ώστε να μην υπάρχει κανένας σύνδεσμος ανάμεσα στα μέτρα που ο ενδιαφερόμενος καλεί το κράτος να λάβει και το σεβασμό της ιδιωτικής του ζωής.

---

⁵⁹ ΕΔΔΑ Botta κατά Ιταλίας την 24/02/1998

Η απόφαση Botta τονίζει τον διαπροσωπικό /κοινωνικό χαρακτήρα του δικαιώματος στο σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και τη σχέση του με το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Η νομολογία αυτή σε συνδυασμό με τη θεωρία των θετικών υποχρεώσεων των κρατών μπορεί να οδηγήσει σε μια αντανakλαστική προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων από το μηχανισμό της Σύμβασης ευάλωτων κοινωνικά κατηγοριών προσώπων όπως είναι τα άτομα με ειδικές ανάγκες.

ζ. Η προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον

Στην Υπόθεση Powell και Rayner κατά Ην. Βασιλείου⁶⁰, οι προσφεύγοντες παραπονούνταν για την ηχορύπανση που προερχόταν από το αεροδρόμιο του Heathrow. Θεωρούσαν παράδεκτα τα επίπεδα θορύβου που επιτρέπονταν από τους σχετικούς κανονισμούς και αναποτελεσματικά τα μέτρα που έλαβαν οι αρχές για να μειώσουν την έκθεση στο θόρυβο. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε μείωση της ποιότητας της ιδιωτικής ζωής από την ένταση της όχλησης, ακολουθώντας τη συλλογιστική της στάθμισης συγκρουόμενων συμφερόντων. Αναζήτησε μια «δίκαιη ισορροπία» ανάμεσα στην «οικονομική ευημερία της χώρας» και στο υπερβολικό βάρος για το άτομο και την κατοικία του στο όνομα της οικονομικής ανάπτυξης. Η ύπαρξη μεγάλων διεθνών αεροδρομίων ακόμα και σε αστικές πυκνοκατοικημένες περιοχές και η αυξανόμενη χρησιμοποίηση προωθητικών αεροπλάνων είναι απαραίτητα στην σύγχρονη εποχή. Η εκμετάλλευση ενός πολυσύχναστου αεροδρομίου, όπως εκείνο του Heathrow, συνιστά τεράστιο οικονομικό παράγοντα ώστε να μην είναι δυνατόν να αρθούν ολοκληρωτικά οι δυσμενείς επιπτώσεις του προς το περιβάλλον. Οι διαδοχικές Βρετανικές Κυβερνήσεις είχαν υιοθετήσει σταδιακά ειδικούς κανονισμούς για τη μείωση των οχλήσεων στα περίχωρα και για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών κινδύνων, σύμφωνα με τις διαδικασίες του common law και την εφαρμογή του γενικού

---

⁶⁰ ΕΔΔΑ Powell και Rayner κατά Ην. Βασιλείου την 21/02/1990

κριτηρίου «reasonableness» . Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ , το Ην. Βασίλειο δεν υπερέβη το περιθώριο εκτίμησής του. Είχε προβεί σε συγκεκριμένες ρυθμίσεις αφού προηγουμένως ακούστηκαν διάφορες ομάδες συμφερόντων και ενδιαφερόμενοι ιδιώτες , ενώ έλαβε υπόψη τους διεθνώς ισχύοντες κανόνες , τις τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της αεροπλοΐας και ενημερώθηκε για τα διάφορα επίπεδα ηχορύπανσης που υφίσταντο οι γείτονες. Συνεπώς δεν είχε παραβιαστεί η έννοια της «κατοικίας» του άρθρου 8 παρ.1 .

Σε αντίθεση με την προηγούμενη απόφαση , στην υπόθεση Hatton και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου ⁶¹, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ρήξη «της δίκαιης ισορροπίας» στην περίπτωση των προσφευγόντων που ήταν κάτοικοι της περιοχής όπου βρίσκεται το αεροδρόμιο Heathrow . Το κράτος παρέλειψε να επιβάλλει ,στην ιδιωτική εταιρία που διαχειρίζεται το αεροδρόμιο ,τις κατάλληλες υποχρεώσεις προς περιορισμό των πτήσεων κατά τις νυχτερινές ώρες ώστε να αποτραπεί η υπερβολική ενόχληση των περίοικων . Το ΕΔΔΑ δέχτηκε παραβίαση του άρθρου 8 παρ.1 σχετικά με την προσβολή του δικαιώματος στην «κατοικία».

Οι δύο αυτές υποθέσεις αφορούσαν το ίδιο διάδικο κράτος , το Ην. Βασίλειο και την ίδια επίμαχη περιοχή , το αεροδρόμιο του Heathrow . Επίσης στηρίχτηκαν στην ίδια νομική βάση , την προστασία της κατοικίας και στην ίδια πραγματική βάση , το ζήτημα του υπερβολικού θορύβου από τις πτήσεις. Το ίδιο το ΕΔΔΑ κατέληξε σε διαφορετική νομική κρίση σε όμοιες υποθέσεις. Ωστόσο είχε μεσολαβήσει ένα χρονικό διάστημα έντεκα ετών που δικαιολογεί τη διαφορετική αυτή νομική μεταχείριση, ίσως εξαιτίας των πρόσφατων τεχνολογικών και οικονομικών εξελίξεων αλλά και της άμεσης και επιτακτικής ανάγκης προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας του κοινωνικού συνόλου που πλήττονται από την παγκόσμια οικονομία.

---

⁶¹ ΕΔΔΑ Hatton και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου την 2 / 10/ 2001

Στην υπόθεση Lopez Ostra κατά Ισπανίας⁶², η εγκατάσταση και λειτουργία σταθμού καθαρισμού λυμάτων σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων από την κατοικία, η εκπομπή ρυπογόνων καπνών και ιδιαίτερα έντονης δυσοσμίας συνιστούσαν παραβίαση του δικαιώματος στο σεβασμό της κατοικίας. Ο επίμαχος σταθμός ανήκε σε ιδιωτική εταιρία αλλά ο δήμος επέτρεψε την εγκατάσταση του εργοστασίου σε έκταση που του ανήκε, ενώ το κράτος επιχορήγησε την κατασκευή του. Η ενδιαφερόμενη υπέστη για περισσότερο από τρία χρόνια την ρύπανση που προερχόταν από το σταθμό και υποχρεώθηκε να μετακομίσει έστω και με δαπάνες του δήμου. Η δωρεάν διάθεση διαμερίσματος από τις δημοτικές αρχές δεν θεωρήθηκε ως επαρκής αποζημίωση για όλες τις οχλήσεις που είχε υποστεί κατά το παρελθόν. Συνεπώς, το ΕΔΔΑ δέχτηκε διαρκή παραβίαση του «ασύλου της κατοικίας» που προβλέπεται στο άρθρο 8 παρ.1.

Στην υπόθεση Guerra κατά Ιταλίας⁶³, οι προσφεύγοντες παραπονούνταν για την έλλειψη ενημέρωσης του πληθυσμού γύρω από τους κινδύνους και τα ληπτέα μέτρα σε περίπτωση ατυχήματος σε χημικό εργοστάσιο. Οι ενδιαφερόμενοι κατοικούσαν σε ακτίνα ενός χιλιομέτρου από εργοστάσιο που είχε καταταγεί στην κατηγορία «υψηλού κινδύνου» λόγω των προϊόντων που παρήγαγε. Κατόπιν εκρήξεως, απελευθερώθηκαν μεγάλες ποσότητες από επικίνδυνες ουσίες με αποτέλεσμα 150 άτομα να οδηγηθούν στο νοσοκομείο λόγω οξείας δηλητηρίασης από Αρσένιο.

Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει το δικαίωμα ακώλυτης πρόσβασης των πολιτών στις πληροφορίες που οποιοσδήποτε επιδιώκει ή συναινεί να παράσχει αλλά δεν επιβάλλει καταρχήν θετική υποχρέωση στις εθνικές αρχές να συλλέγουν και να διαδίδουν με δική τους πρωτοβουλία πληροφορίες στους ενδιαφερόμενους. Η υποχρέωση όμως αυτή συνάγεται από το άρθρο

---

⁶² ΕΔΔΑ Lopez Ostra κατά Ισπανίας την 9 / 12 / 1994

⁶³ ΕΔΔΑ Guerra κατά Ιταλίας την 19 /02/ 1998

8 παρ.1 της ΕΣΔΑ . Βαριές προσβολές του περιβάλλοντος μπορούν να επηρεάσουν την ευεξία των ατόμων και να τους στερήσουν την απόλαυση της κατοικίας τους , κατά τρόπο ώστε να επηρεάζεται δυσμενώς η ιδιωτική και οικογενειακή τους ζωή. Η λήψη από τις εθνικές αρχές θετικών μέτρων που προστατεύουν από την εκπομπή επικίνδυνων ουσιών είναι υποχρεωτική. Η μη συμμόρφωση των ιταλικών αρχών στη θετική υποχρέωση ενημέρωσης των ενδιαφερομένων φαλκίδευσε , το δικαίωμα «αυτοκαθορισμού» και λήψεως κρίσιμων αποφάσεων , όπως η αξιολόγηση των κινδύνων που διατρέχουν με την παραμονή τους σε μια περιβαλλοντικά επιβαρημένη και εκτεθειμένη σε μόλυνση περιοχή ή συμμετέχοντας σε επικίνδυνες δραστηριότητες των εθνικών αρχών.

Το σημαντικότερο ήταν η κατοχύρωση στο άρθρο 8 του δικαιώματος πληροφόρησης των πολιτών για δραστηριότητες που ενδέχεται να προκαλέσουν βλάβη στο περιβάλλον. Αρχικά , επιβάλλεται η θετική υποχρέωση του κράτους να παράσχει τις σχετικές πληροφορίες χωρίς προηγούμενη αίτηση των ενδιαφερομένων , όπως λ.χ. η ενημέρωση ως προς τα επίπεδα ακτινοβολίας που επιφέρουν μοιραίες συνέπειες στην υγεία των προσώπων που συμμετέχουν σε πυρηνικές δοκιμές⁶⁴. Μετέπειτα , επιτρέπεται η ελεύθερη πρόσβαση στις πληροφορίες που κατέχουν οι δημόσιες αρχές ακόμη και ελλείψει ειδικού έννομου συμφέροντος, όπως λ.χ. η παροχή συμβουλών στους γονείς και η παρακολούθηση της υγείας παιδιού που πάσχει από λευχαιμία, η προειδοποίηση των γονέων για τους κινδύνους που συνεπάγεται η συμμετοχή του πατέρα σε πυρηνικές δοκιμές σχετικά με την υγεία του παιδιού.⁶⁵

Στο άρθρο 8 παρ. 1 της ΕΣΔΑ έχουν στηριχτεί οι σημαντικότερες προσφυγές που αφορούν περιβαλλοντικά θέματα⁶⁶,

---

⁶⁴ ΕΔΔΑ McGinley and Egan κατά Ην. Βασιλείου την 9 /6/1998

⁶⁵ ΕΔΔΑ L.C.B. κατά Ην. Βασιλείου την 9 /6/1998

⁶⁶ Arrondelle κατά Ην. Βασιλείου την 15 /07/ 1980 , Baggs κατά Ην. Βασιλείου την 16/10/1985 , οι οποίες διευθετήθηκαν με φιλικό διακανονισμό, χωρίς να εξεταστεί η ουσία της υπόθεσης.

κυρίως προβλήματα ηχορύπανσης και δονήσεων από αεροδρόμια κατά τις ώρες κοινής ησυχίας και ρύπανσης της ατμόσφαιρας από αυτοκινητοδρόμους , πεδία βολής και σταθμούς πυρηνικής ενέργειας. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι η νομική υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει μέτρα για την πρόληψη και την καταστολή της ρύπανσης του περιβάλλοντος μπορεί να στηριχτεί και σε άλλες διατάξεις της ΕΣΔΑ επεκτείνοντας τη δυνατότητα διορθωτικής παρέμβασης του ΕΔΔΑ ⁶⁷. Το δικαίωμα στη ζωή του άρθρου 2 μπορεί να καλύψει τις περιπτώσεις άμεσου και σοβαρού κινδύνου για τη ζωή και την υγεία (λ.χ. προσβολή από καρκίνο των εργαζομένων σε εργοστάσιο εκπομπής αερίων μαζών , ή από λευχαιμία παιδιού του οποίου η υγεία χειροτέρευε λόγω της συμμετοχής του πατέρα σε πυρηνικές δοκιμές κρατικών αρχών που εξέπεμπαν υψηλά επίπεδα ακτινοβολίας). Οι επιπτώσεις της υποβάθμισης του περιβάλλοντος στην οικονομική αξία της ιδιοκτησίας π.χ. να καταστήσουν αδύνατη την πώληση ή τη χρήση ενός ακινήτου καταλήγοντας σε μερική στέρηση της περιουσίας , εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του 1^{ου} ΠΠ. Σχετικά με το δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης , οι υποθέσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον μπορούν να υπαχθούν στο άρθρο 6 παρ. 1 στο μέτρο που συναρτώνται άμεσα ή έμμεσα προς το δικαίωμα στην ιδιοκτησία το οποίο είναι οπωσδήποτε « αστικής φύσης» κατά την έννοια της διάταξης αυτής. Πάντως το άρθρο 6 προσφέρει μειωμένη προστασία διότι έχει δικονομικό χαρακτήρα αλλά κυρίως διότι η εφαρμογή του εξαρτάται από το περιεχόμενο των κανόνων του εσωτερικού δικαίου.

η. Απαγόρευση των διακρίσεων στον τομέα των κοινωνικών παροχών και στον εργασιακό χώρο.

Το άρθρο 14 δεν περιέχει αυτοτελή απαγόρευση των διακρίσεων . Η θέση του είναι επικουρική, μάλλον συμπληρωματική

---

⁶⁷ Η προστασία του περιβάλλοντος και η ΕΣΔΑ, Η εξέλιξη της νομολογίας ως την υπόθεση Lopez Ostra του Λ. – Α. Σισιλιάνου , Νόμος και Φύση 1996, σελ. 33 – 57 Η προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ του Ηλ. Καστανά , Νόμος και Φύση 2000 , σελ. 323 – 343

αφού με αυτό δεν κατοχυρώνεται καμία γενική αρχή της ισότητας . Η διαπίστωση της παραβίασης του άρθρου 14 χρησιμεύει για να επιτείνει ή επιβαρύνει την παραβίαση μιας άλλης ουσιαστικής διάταξης της ΕΣΔΑ⁶⁸ . Δηλαδή η παράβαση στοιχειοθετείται σε συνδυασμό των δύο διατάξεων. Αρκεί τα πραγματικά περιστατικά μιας υπόθεσης να εμπίπτουν στο πλαίσιο μιας άλλης ουσιαστικής διάταξης της Σύμβασης ή των πρωτοκόλλων της. Λόγω όμως του γενικού χαρακτήρα του άρθρου 14 εφόσον ερευνηθήκε η ειδικότερη μορφή της ισότητας υπό το πρίσμα της ειδικής διάταξης , η έρευνα υπό το πρίσμα και της γενικής καθίσταται αλυσιτελής. Συγκεκριμένα το άρθρο 14 παραβιάζεται όταν ένα κράτος – μέρος αντιμετωπίζει πρόσωπα , κατά διαφορετικό τρόπο σε ανάλογες καταστάσεις , ή όταν το κράτος αδυνατεί να μεταχειριστεί διαφορετικά, πρόσωπα των οποίων οι καταστάσεις είναι σημαντικά διαφορετικές. Η απαρίθμηση των ειδών των διακρίσεων σε φύλο , θρησκεία , πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων , εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης ή άλλης κατάστασης , κλπ είναι καθαρά ενδεικτική : οποιοσδήποτε άλλος νέος λόγος διάκρισης μπορεί να ενταχθεί στο άρθρο αυτό. Αυτό σημαίνει ότι η διάταξη αυτή από τη φύση της μπορεί να ερμηνευθεί ευρέως και διασταλτικά σύμφωνα πάντα με τη διορθωτική ερμηνεία της νομολογία του ΕΔΔΑ .

Στην υπόθεση Petrovic κατά Αυστρίας⁶⁹ , ένας πατέρας προέβαλλε παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα ως προς το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή , επειδή η αυστριακή νομοθεσία δεν αναγνώριζε το δικαίωμα γονικής αδειας για την ανατροφή του τέκνου, παρά μόνο στις μητέρες. Η συγκεκριμένη παροχή ευνοεί αναμφισβήτητα την οικογενειακή ζωή και επιδρά στην οργάνωσή της αφού ο θεσμός της γονικής άδειας επιτρέπει σε έναν από τους γονείς να αφιερωθεί για ένα χρονικό

---

⁶⁸ Εθνική Σχολή Δικαστών Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου , Ν. Φραγκάκης , Η καταπολέμηση των διακρίσεων στα πλαίσια της ΕΣΔΑ, σελ. 285 – 309

⁶⁹ ΕΔΔΑ Petrovic κατά Αυστρίας την 27 / 03 / 1998

διάστημα στην ανατροφή του παιδιού του. Το ΕΔΔΑ δεν δέχτηκε παραβίαση των συνδυασμένων διατάξεων 8 παρ.1 και 14 της ΕΣΔΑ .

Στην κρίσιμη χρονική περίοδο, τέλη της δεκαετίας του '80 , δεν είχε διαμορφωθεί κοινή ευρωπαϊκή αντίληψη επί του ζητήματος της χορήγησης του επίδικου επιδόματος και στον πατέρα. Τα περισσότερα κράτη προέβλεπαν οικονομική ενίσχυση μόνο για τη μητέρα. Συνεπώς , έπρεπε να αναγνωρισθεί ένα ορισμένο περιθώριο εκτιμήσεως στις εθνικές αρχές αναφορικά με την διάκριση μεταξύ άνδρα και γυναίκας στο κρίσιμο ζήτημα. Σταδιακά οι κοινωνικές αντιλήψεις εξελίχθηκαν. Η προώθηση της ισότητας των φύλων αποτελεί σήμερα έναν από τους σημαντικότερους στόχους των κρατών – μερών. Παράλληλα ενισχύθηκε η ισότιμη κατανομή των ρόλων μεταξύ των δύο φύλων σχετικά με την ανατροφή των παιδιών. Μάλιστα το 1990 η αυστριακή νομοθεσία επεξετέινε στον πατέρα τη χορήγηση του επιδόματος γονικής αδείας, μια ιδιαίτερα προοδευτική για τα ευρωπαϊκά δεδομένα ρύθμιση , απαλλαγμένη από κοινωνικά στερεότυπα . Η νομολογία Petrovic επιβεβαιώνει τη θεμελιώδη αρχή του αδιαίρετου των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της κατάργησης των στεγανών μεταξύ ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Τονίζει την αρχή της ισότητας των φύλων και υποχρεώνει τα κράτη σε θετικές παροχές σύμφωνα με την αρχή του «κοινωνικού κράτους δικαίου».

Στην υπόθεση Van Raalte κατά Ολλανδίας ⁷⁰ κρίθηκε η κοινωνική διάσταση μιας εισφοράς για τα παιδιά , η οποία ζητούνταν από τους άγαμους, άτεκνους άνδρες που ξεπέρασαν τα 45 χρόνια , ενώ δε ζητούνταν από τις γυναίκες αντίστοιχης κατάστασης. Η αιτιολογία της δυσμενούς διάκρισης για τους άνδρες , στηριζόταν στη σκέψη ότι οι γυναίκες μετά τα 45 δεν τεκνοποιούν , ενώ οι άνδρες τεκνοποιούν. Το ΕΔΔΑ ερεύνησε την υπόθεση διακηρύσσοντας ότι διαφοροποιήσεις με κριτήριο το φύλο δεν επιτρέπουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης υπέρ των συμβαλλόμενων

---

⁷⁰ ΕΔΔΑ Van Raalte κατά Ολλανδίας την 21/2/1997

κρατών. Το σύστημα της κοινωνικής ασφάλισης της Ολλανδίας δεν έχει ανταποδοτικό χαρακτήρα , ενώ η δυσμενής διάκριση την οποία εξετάζει στηρίζεται σε μια ανταποδοτική ιδέα. Παρατηρείται ότι και άνδρες νεότεροι των 45 μπορεί να μην είναι σε θέση να τεκνοποιήσουν , ενώ γυναίκες άνω των 45 μπορεί να αποκτήσουν τις προϋποθέσεις για τις οικογενειακές παροχές που προβλέπονται στη σχετική νομοθεσία με το να τελέσουν λ.χ. γάμο με άνδρα που έχει παιδιά από προηγούμενο γάμο. Η προσφυγή έγινε δεκτή. Ο ολλανδικός νόμος είχε στηριχτεί στην αντικειμενική και επαρκώς λογική για τις κοινωνικές αντιλήψεις που επικρατούσαν εκείνη την εποχή αιτιολογία ότι η βιολογική διαφορά στην δυνατότητα των δύο πλευρών προς τεκνοποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών ήταν ότι οι γυναίκες άνω των 45 ετών έχουν πολύ λιγότερες πιθανότητες να αποκτήσουν τέκνα ,υπέφεραν ψυχικά από αυτήν την έλλειψη και ότι θα ήταν ανεπιεικές να τους επιβληθεί το συναισθηματικό βάρος της υποχρέωσης καταβολής εισφορών για οικογενειακά επιδόματα. Η πρόοδος προς την ισότητα των φύλων συνιστά σήμερα ένα σημαντικό στόχο των κρατών – μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης τη στιγμή που οι νομικές και κοινωνικές εξελίξεις δείχνουν μια καθαρή τάση προς την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, διαπίστωση του ΕΔΔΑ που οδηγεί στην υποχρέωση των κρατών να λαμβάνουν θετικά μέτρα για την κατάργηση των διακρίσεων λόγω φύλου , ιδιαίτερα όταν αυτές αφορούν κοινωνικές παροχές. Διαπιστώθηκε παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 1 παρ.1 του 1^{ου} ΠΠ.

Στην Υπόθεση Θλιμμένος κατά Ελλάδος⁷¹ , ένας επιτυχών στις εξετάσεις επιλογής ορκωτών λογιστών δεν διορίσθηκε επειδή είχε καταδικασθεί από το στρατοδικείο για απείθεια. Προβάλλοντας τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις είχε αρνηθεί να υπηρετήσει τη θητεία του. Στη συνέχεια αντιμετωπίσθηκε ως πρόσωπο καταδικασθέν για κακούργημα διότι τα κράτη μπορούν να αποκλείουν κάποιους

---

⁷¹ ΕΔΔΑ Θλιμμένος κατά Ελλάδος την 6 / 04 / 2000

παραβάτες από το επάγγελμα του ορκωτού λογιστή, παρά το γεγονός ότι το παράπτωμα για το οποίο είχε καταδικασθεί ήταν αποτέλεσμα των θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι σε αντίθεση με άλλες καταδίκες για σοβαρά ποινικά αδικήματα, μία καταδίκη για άρνηση, εξαιτίας θρησκευτικών ή φιλοσοφικών λόγων, να φορέσει κάποιος τη στρατιωτική στολή, δεν μπορεί να υπονοήσει οποιαδήποτε έλλειψη εντιμότητας ή ηθική φαυλότητα, ικανή να υποσκάψει την ικανότητα του παραβάτη να ασκήσει το επάγγελμα. Ο αιτών εξέτισε στερητική της ελευθερίας ποινή για την άρνησή του να φορέσει τη στρατιωτική στολή. Η επιβολή περαιτέρω κυρώσεων στον αιτούντα ήταν δυσανάλογη και υπερβολική. Ο προσφεύγων υπήρξε ανυπότακτος σε καιρό επιστράτευσης ως αντιρρησίας συνείδησης. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση των συνδυασμένων διατάξεων 9 παρ.1 «περί ελευθερίας σκέψης και συνείδησης» και 14 της ΕΣΔΑ και υποχρεώνει το κράτος να προσφέρει θέσεις εργασίας αξιοκρατικά, πέρα από κάθε δυσμενή διάκριση. Σημασία έχει η ικανότητα στην εργασία, η κατοχή επιστημονικών προσόντων και η απόδοση στο διαγωνισμό. *Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν αποτελούν κριτήριο κατάταξης στον πίνακα αξιολόγησης.* Η αντιμετώπιση αυτού του είδους θα μπορούσε να απομακρύνει πολλές αξιολογες προσωπικότητες από την κατάληψη σημαντικών θέσεων εργασίας, όπου μετράει η αποδοτικότητα και η επιμέλεια και όχι το θρησκευτικό φρόνημα.

θ. Οι κοινωνικοασφαλιστικές παροχές εμπίπτουν στην έννοια της ιδιοκτησίας

Στο άρθρο αυτό προστατεύεται γενικά η ιδιοκτησία. Ο πρώτος κανόνας είναι γενικής φύσεως και αναγγέλλει την «αρχή της αδιατάρακτης απολαύσεως της περιουσίας καθενός». Βρίσκεται στην πρώτη πρόταση της πρώτης παραγράφου σύμφωνα με την οποία: «Κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο δικαιούται τον σεβασμό της περιουσίας του». Σύμφωνα με το γαλλικό πρωτότυπο κείμενο και το αντίστοιχο αγγλικό η χρησιμοποίηση των λέξεων «biens» και

«possessions» έχουν ευρύτερο περιεχόμενο⁷² και αποδίδουν την έννοια «των αγαθών», η οποία περιλαμβάνει όλα τα οικονομικώς αποτιμητά δικαιώματα, όπως τα κοινωνικοασφαλιστικά⁷³ και συνταξιοδοτικά⁷⁴. Το ΕΔΔΑ θεωρεί ότι η πραγματική και αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος αυτού δεν πρέπει να εξαρτάται μόνο από την υποχρέωση του κράτους να απέχει από κάθε επέμβαση. Απαιτούνται και θετικά μέτρα προστασίας.

Στην υπόθεση Gaygusuz κατά Αυστρίας⁷⁵ το ΕΔΔΑ θεώρησε ότι το δικαίωμα απολήψεως ασφαλιστικών παροχών επείγουσας ανάγκης, μετά την εξάντληση του επιδόματος ανεργίας, έχει ιδιοκτησιακό χαρακτήρα επειδή το δικαίωμα αυτής της κοινωνικής παροχής είναι συνδεδεμένο με την πληρωμή εισφορών στο ταμείο ασφαλίσεως ανεργίας, προκαταρκτική προϋπόθεση για την καταβολή των παροχών ανεργίας. Το επίδομα ανάγκης αποτελεί βοήθημα που καταβάλλεται κατά τον αυστριακό νόμο ασφάλισης κατά της ανεργίας στα πρόσωπα που δε δικαιούνται πια επίδομα ανεργίας προκειμένου να τους εξασφαλίσει ένα ελάχιστο εισόδημα διαβίωσης όσο βρίσκονται σε κατάσταση ανάγκης. Το ύψος του επιδόματος ανεργίας καθορίζεται βάσει του εισοδήματος σύμφωνα με το αυστριακό βιώσιμο σύστημα κοινωνικής αλληλεγγύης και η χρηματοδότησή του γίνεται από τις εισφορές για την ασφάλιση κατά της ανεργίας που κάθε μισθωτός οφείλει να καταβάλλει και από διάφορους κρατικούς πόρους. Επομένως η μη πληρωμή αυτών των εισφορών αποκλείει κάθε δικαίωμα για την παροχή του βοηθήματος

---

⁷² Ιω. Πετρόγλου, Η έννοια της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ, ΕΔΚΑ, τ. ΛΖ' 1995, σελ. 513 - 528

Γ. Δρόσος, Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση, Προστασία της ιδιοκτησίας και ΕΣΔΑ, σελ. 41 - 83, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1997

⁷³ Αθ. Τσαμπάση, Η κατοχύρωση των χρηματικών παροχών κοινωνικής ασφάλισης κατά το Σ/μα και την ΕΣΔΑ, ΕΔΚΑ, 2001, σελ. 481 - 490

⁷⁴ Γνωμοδότηση των Αχ. Σκορδά και Λ. -Α. Σισιλιάνου: Προστατεύει το άρθρο 1 του ΠΠΠ στην ΕΣΔΑ το ύψος των συνταξιοδοτικών παροχών; ΝΒ 2000, σελ. 1221 - 1232

⁷⁵ ΕΔΔΑ, Υπόθεση Gaygusuz κατά Αυστρίας την 16 /09/ 1996, ΕΔΚΑ, τ. ΛΘ' 1997, σελ. 12 - 15

επείγουσας ανάγκης. Η άρνηση παροχής στον προσφεύγοντα της εν λόγω κοινωνικής παροχής στηριζόταν αποκλειστικά επί της διαπιστώσεως ότι δεν κατείχε την αυστριακή υπηκοότητα και δεν κατατασσόταν μεταξύ των προσώπων που πληρούσαν αυτόν τον όρο. Το ΕΔΔΑ εκτιμά ότι το δικαίωμα στο βοήθημα επείγουσας ανάγκης, στο μέτρο που προβλέπεται από την αυστριακή νομοθεσία, είναι ένα περιουσιακό δικαίωμα κατά την έννοια του άρθρου 1 του 1^{ου} ΠΠ. Αυτή η διάταξη εφαρμόζεται, συνεπώς, χωρίς να πρέπει να θεμελιώνεται αποκλειστικά και μόνο στη σχέση που υπάρχει μεταξύ της παροχής του βοηθήματος επείγουσας ανάγκης και της υποχρέωσης καταβολής φόρων ή άλλων εισφορών. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι ο προσφεύγων διέμενε νόμιμα στην Αυστρία και είχε εργαστεί εκεί για ορισμένες περιόδους πληρώνοντας εισφορές στο Ταμείο Ασφάλισης κατά της ανεργίας για τον ίδιο λόγο και πάνω στην ίδια βάση όπως ακριβώς και οι αυστριακοί μισθωτοί. Η άρνηση των αυστριακών αρχών να χορηγήσουν στον προσφεύγοντα το επίδομα ανάγκης βασίζεται μόνο στο γεγονός ότι δεν έχει την αυστριακή εθνικότητα. Συνεπώς υπάρχει διαφοροποίηση στη μεταχείριση μεταξύ των αυστριακών και των αλλοδαπών, δηλαδή δυσμενή διάκριση μεταξύ όμοιων περιστάσεων, οπότε παραβιάζεται και το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ και το κράτος υποχρεώνεται στη θετική παροχή του κοινωνικού επιδόματος ασφάλισης όπως επιτάσσει η αρχή του κράτους προνοίας και η αρχή της ισότητας στα οργανωμένα δημοκρατικά κράτη.

Στην υπόθεση National and Provincial Building Society και λοιπές κατά Ηνωμένου Βασιλείου⁷⁶ οι Building Societies είναι συνεταιριστικά ταμεία καταθετών. Οι καταθέτες εισπράττουν ένα τόκο που φορολογούνταν κατά ένα τρόπο ο οποίος στη συνέχεια μεταβλήθηκε. Το φόρο πλήρωναν τα ταμεία αυτά και οι καταθέτες απαλλάσσονταν. Για τη φορολόγηση του τόκου στη μεταβατική

---

⁷⁶ ΕΔΔΑ National and Provincial Building Society και λοιπές κατά Ηνωμένου Βασιλείου την 23/10/1997

περίοδο μέχρι την εφαρμογή του νέου καθεστώτος εκδόθηκε μια κανονιστική πράξη της Διοίκησης. Μία από τις Building Societies πέτυχε να κηρυχθεί ανενεργός η πράξη αυτή έναντί της με απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου. Ο νομοθέτης , ενώ και άλλες Building Societies έσπευδαν να προσφύγουν κατά της αυτής πράξεως , ψήφισε διάταξη που ισχυροποιούσε την ως ανενεργό κηρυχθείσα ρύθμιση. Το ΕΔΔΑ αντιμετώπισε το ζήτημα κατά πόσον η ως άνω νομοθετική επικύρωση παραβίαζε το άρθρο 1 του 1^{ου} ΠΠ. Μια δημοσιονομική υποχρέωση που γεννάται εκ της επιβολής φόρων ή εισφορών μπορεί να βλάπτει την προστασία των αγαθών αν συνιστά ένα υπερβολικό βάρος για τον ενδιαφερόμενο ή εάν κλονίζει ριζικά την οικονομική του κατάσταση. Η φορολογική και δημοσιονομική εξουσία των κρατών – μερών από τη φύση της δημιουργεί την ανάγκη λήψης προστατευτικών μέτρων υπέρ της διευκόλυνσης των φορολογουμένων.

Ι. Η προστασία της δημόσιας εκπαίδευσης

Στο άρθρο 2 του 1^{ου} ΠΠ κατοχυρώνονται δύο δικαιώματα : ένα δικαίωμα εκπαίδευσης προστατευόμενο αρνητικά με την θέσπιση απαγόρευσης στέρησης του και ένα δικαίωμα σεβασμού των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονιών των μαθητών , προστατευόμενο με την θέσπιση της θετικής υποχρέωσης του κράτους να εξασφαλίζει την μόρφωση και εκπαίδευση των μαθητών σύμφωνα με τις πεποιθήσεις αυτές . Δηλαδή πέρα από τις αμυντικές διαστάσεις του ατομικού δικαιώματος στην παιδεία , το δικαίωμα στη δημόσια δωρεάν εκπαίδευση⁷⁷ που προβλέπεται από την εσωτερική νομοθεσία κάθε δημοκρατικά και δικαιοκρατικά οργανωμένου κράτους και που κατοχυρώνει το άρθρο 2 του 1^{ου} ΠΠ συνιστά ένα κοινωνικό – διεκδικητικό δικαίωμα που επιβάλλει στα κράτη , στα πλαίσια της διακριτικής τους ευχέρειας , τη λήψη

---

⁷⁷ Π. Φουντεδάκη , Το κοινωνικό δικαίωμα στην παιδεία , Η θεωρία και η πραγματικότητα: δύο αποκλίνουσες «αλήθειες», Τόμος Αναζητώντας τον κανονιστικό πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων , Πρακτικά Ε' Συνεδρίου , 31 Απριλίου – 1 Μαΐου 2004 , Όμ. Αρ. Μάνεση , Εκδ. Σαββάλας , 2004

θετικών παροχών με δικές τους δαπάνες . Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ , σε όλα τα συμβαλλόμενα κράτη ίσχυε κατά την υπογραφή της ΕΣΔΑ ένα σύστημα εκπαίδευσης γενικό και επίσημο στο οποίο αναφέρεται σιωπηρά η Σύμβαση αυτή και το οποίο εγγυάται σε κάθε άτομο το δικαίωμα να γίνει δεκτό στα υφιστάμενα σε μια δεδομένη χρονική στιγμή δημόσια σχολικά ιδρύματα. Η κοινωνική ενέργεια του δικαιώματος για εκπαίδευση γεννά την αξίωση συμμετοχής στα ωφελήματα και πλεονεκτήματα της εκπαίδευσης των κρατικών εκπαιδευτηρίων⁷⁸ και αφήνει στην εσωτερική νομοθεσία κάθε κράτους το περιθώριο εκτίμησης να ρυθμίσει τα θέματα της ίδρυσης και λειτουργίας των κρατικών εκπαιδευτηρίων , το πρόγραμμά τους , και όλες τις λοιπές λεπτομέρειες της οργάνωσής τους , χωρίς να υποχρεώνονται να υποστούν επιπλέον δαπάνες της ίδρυσης νέων σχολείων ή της επιχορήγησης ιδιωτικών σχολών.

Στην υπόθεση Βαλσάμης κατά Ελλάδος⁷⁹ τέθηκε το ζήτημα των κατευθύνσεων του σχολικού προγράμματος εκπαίδευσης αναφορικά με τη διατήρηση στους μαθητές της εθνικής μνήμης. Μια μαθήτρια αρνήθηκε να συμμετάσχει στην σχολική παρέλαση για τον εορτασμό της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 επικαλούμενη τις ειρηνόφιλες πεποιθήσεις των γονιών της και τις δικές της θρησκευτικές πεποιθήσεις ως μάρτυρος του Ιεχωβά. Τιμωρήθηκε με μια μέρα αποβολή από τα σχολικά μαθήματα , πειθαρχικό μέτρο παιδαγωγικής φύσης που θεωρούμενο ως εσωτερικής τάξεως δεν προσβάλλεται με αίτηση ακύρωσης ενώπιον του ΣτΕ . Το ΕΔΔΑ δεν διαπίστωσε παραβίαση στην επίδικη υπόθεση του άρθρου 2 του 1^{ου} ΠΠ και θεώρησε ότι οι επιλογές του σχολικού προγράμματος υπόκεινται , καταρχήν , στο χώρο ευθύνης του συμβαλλόμενου κράτους. Μόνο αν το σχολικό πρόγραμμα του κράτους επιχειρεί να εμποτίσει τη σκέψη των παιδιών με μια συγκεκριμένη αντιδημοκρατική ιδεολογία ,

---

⁷⁸ Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΝΟΥΑΡΟΣ, Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την ΕΣΔΑ , σε Σύμμεικτα Φ. Βεγλερή ,I , 1988 , σελ. 1 – 32

⁷⁹ ΕΔΔΑ Βαλσάμης κατά Ελλάδος την 18 /12/ 1996

το πρόγραμμα αυτό πάσχει. Η ελληνική παρέλαση εντάσσεται σε ένα πρόγραμμα με στόχο την διατήρηση της ιστορικής μνήμης που όπως προέβαλλε η Ελληνική Κυβέρνηση τείνει στην υπενθύμιση της προσήλωσης της Ελλάδας στις δημοκρατικές ιδέες και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Βέβαια το ΕΔΔΑ εκφράζει μια απορία ως προς τον θεσμό των παρελάσεων , αλλά πάντως δεν βρίσκει τίποτε αντίθετο σε αυτόν από απόψεως του άρθρου 2 του 1^{ου} ΠΠ καθόσον μάλιστα η παραπονούμενη μαθήτρια εξαιρέθηκε και από την υποχρέωση συμμετοχής στο μάθημα των θρησκευτικών και από τον υποχρεωτικό εκκλησιασμό των μαθητών. Η προσφυγή , ως προς αυτό το κεφάλαιο απορρίπτεται. Πράγματι δεν υφίσταται παραβίαση του δικαιώματος στην παιδεία. Μάλιστα το ελληνικό κράτος έδειξε το σεβασμό του στις πεποιθήσεις της μαθήτριας και των γονέων της με ενέργειες που εξασφάλισαν και την ακώλυτη συμμετοχή του παιδιού στο δωρεάν πρόγραμμα μαθημάτων του σχολείου και παράλληλα την εξαίρεση του από μία σχολική τακτική θρησκευτικής κατήχησης που θα του έδινε διαφορετικό θρησκευτικό προσανατολισμό από αυτόν που είχαν υιοθετήσει οι γονείς του.

Ο όρος «πεποίθηση» αναφέρεται στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας και προπάντων δεν είναι συνώνυμος των λέξεων « απόψεις» και «ιδέες». Εφαρμόζεται επί αντιλήψεων που πλησιάζουν ένα συγκεκριμένο βαθμό δύναμης , σοβαρότητας , συνοχής και σπουδαιότητας . Είναι δυνατόν να γίνεται λόγος περί «ειρηνόφιλων πεποιθήσεων»⁸⁰ εφόσον οι πεποιθήσεις αυτές έχουν κάτι βαθύτερο, μονιμότερο και εντονότερο και επιπλέον απορρέουν από μια συνολική θεώρηση της ζωής και θεμελιώνονται στη θρησκευτική πίστη αυτών που τις επικαλούνται, αξίζουν το σεβασμό σε μια δημοκρατική κοινωνία , δεν είναι ασυμβίβαστες με την προσωπική αξιοπρέπεια και δεν αντίκεινται στο σημαντικό δικαίωμα για εκπαίδευση του παιδιού.

---

⁸⁰ ΤΙΜ. ΣΙΓΑΛΑΣ , Μαθητικές παρελάσεις και θρησκευτική ελευθερία , ΤοΣ 4/1997, σελ. 995 - 1012

Στην υπόθεση Campbell και Cosans κατά Ην. Βασιλείου⁸¹ οι προσφεύγουσες ήταν δύο Βρετανίδες μητέρες δύο παιδιών που φοιτούσαν στα σχολεία της Σκωτίας. Η προσφυγή σε σωματικές ποινές στα σχολεία της Σκωτίας σύμφωνα με το τότε ισχύον πειθαρχικό σύστημα των δημόσιων σκωτικών σχολείων, όπως είναι τα χτυπήματα με μαστίγιο στις παλάμες των χεριών των μαθητών, συνιστά παράβαση του δικαιώματος των γονέων να βλέπουν τα παιδιά τους να μορφώνονται και εκπαιδεύονται στα δημόσια σχολεία σύμφωνα με τις δικές τους φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Ο προσωρινός αποκλεισμός ενός μαθητή και στη συνέχεια για ένα ολόκληρο χρόνο από τη φοίτηση στο σχολείο εξαιτίας της άρνησης του ίδιου και των γονέων του να συναινέσουν στην εκτέλεση ενός πειθαρχικού μέτρου που συνίσταται σε σωματική ποινή αντίκειται στο σεβασμό του δικαιώματος για δημόσια δωρεάν εκπαίδευση σύμφωνα με του άρθρο 2 του 1^{ου} ΠΠ. Η υποχρέωση για ετήσια αποχή του μαθητή από τα σχολικά του καθήκοντα είναι υπερβολική και δημιουργεί ζήτημα για την αναπλήρωση των μαθημάτων που δεν παρακολούθησε. Ο θεσμός της εκπαίδευσης δεν πρέπει να «κατευθύνεται» από τέτοιες απολυταρχικές μεθόδους. Ο εκπαιδευτικός μηχανισμός δεν πρέπει «εκδικείται» το μαθητή για τη συμπεριφορά του αλλά να του παρουσιάζει πρότυπα ευγένειας, σύνεσης και επιμελείας. Διαφορετικά ο μαθητής θα θελήσει να ανταποδώσει τη βία και θα γίνει επιθετικός χωρίς όρια και αναστολές. Οι σωματικές τιμωρίες, που επιβάλλει το δημόσιο σχολείο, συνιστούν ανασταλτικό παράγοντα της φοίτησης του μαθητή αφού ούτε ο μαθητής αλλά ούτε και οι γονείς του θα επιθυμούν τη συνέχιση των μαθημάτων σε τέτοιες συνθήκες.

Ο ορισμός και η διαρρύθμιση του προγράμματος σπουδών ανήκουν καταρχήν στην αρμοδιότητα των συμβαλλόμενων κρατών.

---

⁸¹ ΕΔΔΑ Campbell και Cosans κατά Ην. Βασιλείου την 25 /02/ 1982

Πρόκειται για ένα ζήτημα σκοπιμότητας⁸² ως προς το οποίο αναγνωρίζεται στα κράτη ένα περιθώριο εκτίμησης επί του οποίου το ΕΔΔΑ δεν έχει αρμοδιότητα και του οποίου η λύση μπορεί θεμιτώς να ποικίλλει από χώρα σε χώρα και από εποχή σε εποχή. Με δεδομένη αυτή την εξουσία εκτιμήσεως, το ΕΔΔΑ εκτιμά ότι απαγορεύεται στα κράτη « να ακολουθούν ένα σκοπό υποταγής των παιδιών σε μια θεωρία που να μπορεί να θεωρηθεί ως μη σεβόμενη τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων». Η εφαρμογή πειθαρχικών ποινών στην εσωτερική οργάνωση της Διοίκησης του σχολείου συνιστά ένα από τα μέσα με τα οποία το σχολείο προσπαθεί να επιτύχει το στόχο για τον οποίο δημιουργήθηκε. Μεταξύ των στόχων αυτών είναι η ανάπτυξη και η τελειοποίηση του χαρακτήρα και του πνεύματος των μαθητών. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης πρέπει να είναι κριτικό, αντικειμενικό και πλουραλιστικό ακόμα και αν αυτό καθορίζεται κυριαρχικά από το Κράτος. Το ΕΔΔΑ έχει διευκρινίσει ότι η αγωγή των παιδιών είναι το σύνολο των διαδικασιών με τις οποίες, σε κάθε κοινωνία, οι ενήλικες προσπαθούν να περάσουν στους νεότερους τα πιστεύω τους, τα έθιμά τους, και άλλες αξίες, ενώ η διδασκαλία και η εκπαίδευση έχει ως στόχο κυρίως την μεταβίβαση γνώσεων και την διανοητική παίδευση.

Το εν λόγω άρθρο επιβάλλει στο κράτος, εντός του συνόλου του προγράμματος της δημόσιας εκπαίδευσης, το σεβασμό των πεποιθήσεων των γονέων, τόσο των θρησκευτικών όσο και φιλοσοφικών. Αυτή η υποχρέωση είναι ευρείας εκτάσεως διότι εφαρμόζεται για τα περιεχόμενα της εκπαίδευσης και για τον τρόπο με τον οποίο παρέχεται, καθώς επίσης και για την άσκηση του συνόλου των συναφών «λειτουργιών» που αναλαμβάνονται από το κράτος. Το ρήμα «σέβομαι» σημαίνει πολύ περισσότερα απ' ό,τι το ρήμα «αναγνωρίζω» ή « λαμβάνω υπόψη». Δεν είναι μόνο μια

---

⁸² ΜΙΧ. ΠΥΡΟΒΕΤΣΗΣ, Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ, της 25.2.1982, Υπόθεση Campbell et Cosans, ΕΕΕυρδ, 2:1984, σελ. 382 - 391

αρνητική υποχρέωση ή απλή αναγνώριση ή σύσταση . Είναι ένα οικονομικό βάρος για το κράτος που εμφανίζεται ως θετική υποχρέωση στα πλαίσια μιας δημόσιας και δημοκρατικά οργανωμένης παιδείας και μάλιστα δημιουργεί αχώγιμες αξιώσεις. Είναι αξιοσημείωτο ότι , στην υπόθεση αυτή , η Βρετανική κυβέρνηση επικαλέστηκε την επιφύλαξη που είχε διατυπώσει κατά την υπογραφή του 1^{ου} ΠΠ σύμφωνα με την οποία «η παροχή μιας αποτελεσματικής εκπαίδευσης να μη συνεπάγεται υπέρμετρες δημόσιες δαπάνες». Η ειρωνεία της υπόθεσης είναι ότι η κατάργηση σωματικών ποινών ως τιμωρία των μαθητών δε συνεπάγεται καμία απολύτως οικονομική επιβάρυνση από την πλευρά του κράτους!

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Με την παράλληλη κατοχύρωση ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων αναδεικνύεται ο αδιαίρετος χαρακτήρας τους και η συμπληρωματικότητά τους , όπως προκύπτει από την εμπειρική παρατήρηση ότι οι παραβιάσεις ατομικών δικαιωμάτων και η μη άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων απορρέουν συχνά ή συνοδεύονται από ελλείμματα στην κοινωνική προστασία. Πέρα από την ανάγκη ρητής αναγνώρισης νέων δικαιωμάτων σε ένα ενιαίο κατάλογο , προβάλλεται έντονα η ανάγκη συστηματοποίησης και κωδικοποίησης σε ενιαίο σώμα των ήδη υπάρχοντων ατομικών , κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων που είναι διασκορπισμένα στα επιμέρους συνταγματικά και νομικά status των κρατών – μερών, σε διεθνή και κοινοτικά κείμενα , σε νομολογιακά πορίσματα του ΔΕΚ και του ΕΔΔΑ , όπως αυτά που αναφέρθηκαν σε αυτή τη μελέτη. Η ύπαρξη και καταγραφή ενός minimum βασικών και απaráγραπτων αρχών κοινωνική συμβίωσης σε μια πολυεθνική και πολυπολιτισμική ένωση κρατών που αποτυπώνονται σε έναν εκτενή και αναλυτικό κατάλογο αποτελεί κριτήριο για την εισδοχή νέων μελών στις πολυμερείς Συνθήκες , όπως τα Κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Ένα ενιαίο και γραπτό συμβατικό κείμενο με πλήρη κανονιστικότητα θα εξυπηρετούσε την διαφάνεια και την

ασφάλεια του δικαίου και επιπλέον θα ήταν περισσότερο προσιτό και ευανάγνωστο στον απλό πολίτη . Η «εργαλειακή» αντιμετώπιση μη νομικά δεσμευτικών κειμένων ως «κατευθυντήριων γραμμών» και ως «πηγών έμπνευσης» της κοινωνικοπολιτικής πρακτικής καθώς και η «αξιολογική» μέθοδος ερμηνείας κειμένων με κανονιστική ισχύ, προκειμένου να ενταχθούν νέα δικαιώματα ή να προστατευτούν τα ήδη υπάρχοντα οδηγούν σε νομικοπολιτικό αδιέξοδο. Οι τεχνολογικές εξελίξεις είναι πολλές , οι οικονομικοκοινωνικές συνθήκες αλλάζουν από κράτος σε κράτος και από εποχή σε εποχή , οι επιστημονικές αντιλήψεις μεταβάλλονται. Η μετάβαση αυτή στις νέες συνθήκες της διεθνοποίησης και κοινοτικοποίησης απαιτεί τη σύνταξη ενός διαχρονικού καταλόγου δικαιωμάτων , ο οποίος θα ανανεώνεται συνεχώς με την προσθήκη νέων δικαιωμάτων και θα αναπτύσσει κανονιστική ισχύ έναντι όλων των διεθνών και ευρωπαϊκών οργάνων , των εσωτερικών εννόμων τάξεων και προπάντων των πολιτών . Η απευθείας επίκληση διατάξεων , που περιλαμβάνουν τα θεμελιώδη δικαιώματα , χωρίς περιθώρια εκτίμησης των κρατών – μερών , θα ενίσχυε την άμεση νομική προστασία του πολίτη και εκ των πραγμάτων θα αναπτύσσονταν αγωγήσιμες αξιώσεις ως προς τα κοινωνικά δικαιώματα , ενώ η «προσδοκία δικαιώματος» θα εξελισσόταν σε πλήρες δικαίωμα με κανονιστικό χαρακτήρα.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Α) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗΣ , Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο , σελ. 167 – 186 , Ίδρυμα Μαραγκοπούλου , σε Όψεις της προστασίας ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων , Εκδ. Εστία , 1995.

Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ , Η αγωγιμότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων , Ανασκόπηση των πρόσφατων διεθνών τάσεων , μελέτες κοινοτικού δικαίου και κοινωνικής πολιτικής , 2002, σελ. 155 επ.

Γ. ΠΑΥΛΑΚΟΣ , Η νομική φύση των κοινωνικών δικαιωμάτων, σε Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, Επίκαιρα Θέματα , έτος γ' - 1990 , τεύχος 1 , εκδ. Σάκκουλα , σελ. 110 – 119.

Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ , Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Β' - Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας, Εκδ. Σάκκουλα ,1993, σελ. 147 – 166.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ , Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου , Ι, Εκδ. Παρατηρητή, 1991 , σελ. 311 – 323.

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ 1975/1986/2001 , Εκδ. Σάκκουλα 2001.

Ν. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ , Τα κοινωνικά δικαιώματα υπόκεινται σε δικαιοδοτικό έλεγχο ; Για μια διεύρυνση των κοινωνικών δικαιωμάτων Εκδ. Παπαζήση 2005 , σελ. 249 - 274

Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Σάκκουλα , 2002

Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ , Κράτος Προνοίας και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ. Σάκκουλα,1997, σελ. 144 – 248.

Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ , Τα κοινωνικά δικαιώματα , Εκδ. Σάκκουλα , 2006 ,σελ. 105 - 129

Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ , Το κοινωνικό Κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής , Εκδ. Σάκκουλα 1998, σελ 384 επ.

Π. ΠΑΡΑΡΑΣ , Το κοινωνικό δικαίωμα για αξιοπρεπή κατοικία, με αφορμή την Ολ. ΣΤΕ 173/98 , ΔΤΑ 1999, σελ. 642 επ.

Π. ΠΑΡΑΡΑΣ , Η αναβάθμιση του ρόλου της οικογένειας στο κοινωνικό κράτος δικαίου , ΔΤΑ 2002 , σελ. 89 επ.

Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ , Συνταγματικό Δίκαιο , τ. Γ' , Θεμελιώδη Δικαιώματα , Εκδ. Σάκκουλα ,1987, σελ. 200 – 224 .

Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ , Οι λειτουργίες της αρχής του κοινωνικού κράτους στο Σ/μα του 1975/1986 , ΕΔΚΑ, τ. ΛΗ' , 1996, σελ. 657 – 665.

ΑΠ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ , Η συνταγματική κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους , ΕΔΚΑ , τ. ΛΖ' , 1995 , σελ. 65 – 70

Σ. ΡΙΖΟΣ , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα στο ελληνικό Σ/μα του 1975, Ελ.Δικ. 1992, σελ. 46 – 54.

Π. ΠΑΡΑΡΑΣ , Οι φορείς των κοινωνικών παροχών , ΤοΣ 1991 , σελ. 1 επ.

Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ , Τόμος Τιμητικός του ΣΤΕ ,75 χρόνια , Εκδ. Σάκκουλα 2004, σελ. 267 - 286

Α. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ , Το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος στην υγεία, Τα κοινωνικά δικαιώματα , Όμιλος Μάνεση , 2005,

Α. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ , Η θεωρία του κοινωνικού κεκτημένου ως απόδειξη της κανονιστικής υφής του κοινωνικού κράτους με αφορμή τη ΣΤΕ 2409/1998, ΤοΣ 2/1999, σελ. 297 - 306

ΑΓΓ. ΣΤΕΡΓΙΟΥ , Η αναζήτηση της κανονιστικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων με αφορμή το άρ. 22 παρ. 4 Σ/τος , ΤοΣ 4/1993 , σελ. 703 - 739

ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ , Κράτος Δικαίου και Δικαστικός έλεγχος της Συνταγματικότητας, Εκδ. Σάκκουλα ,1994

ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ , Η κανονιστική διάσταση των σχέσεων κράτους δικαίου και κοινωνικού κράτους , ΤοΣ 1993 , σελ. 681 - 701

Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ , Νομική και πολιτική σημασία της αναθεώρησης του άρθρου 25 του Σ/τος, ΔΤΑ 2001 , σελ. 457 - 471

ΑΓΓ. ΣΤΕΡΓΙΟΥ , Σχετικά με την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, σε Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική Αναθεώρηση του 2001 Εκδ. Σάκκουλα 2006 , σελ. 525 - 540

Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ , Η αρχή του κοινωνικού κράτους στην πρόταση Αναθεώρησης του Σ/τος – Διλήμματα του Αναθεωρητικού Νομοθέτη, ΕΔΚΑ, τ. ΜΓ' 2001 , σελ. 1 - 14

ΙΩ. ΙΓΓΛΕΖΑΚΗΣ , Κοινωνικό Κράτος Δικαίου , υπό το πρίσμα της συνταγματικής Αναθεώρησης του 2001 και του ευρωπαϊκού κοινοτικού δικαίου , Εκδ. Σάκκουλα , 2005 , σελ. 27 - 44 , 77 - 123

ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗΣ , Ατομικές Ελευθερίες Εκδ. Σάκκουλα , 1982 σελ. 23 - 25

Σ. ΜΑΤΘΙΑΣ , Γ. ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ , Λ. ΣΤΑΥΡΙΤΗ , Κ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ (επιμ.): Η προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου στην Ευρώπη με βάση τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου , ΔΣΑ, Αθήνα 2006

ΕΥΓ. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ , Ευρωπαϊκή Ένωση , Βασικά Κείμενα Εκδ. Σάκκουλα 1999

Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ , Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και η κανονιστική λειτουργία του , ΕΕΕυρΔ 2001 , σελ. 521 - 532

Λ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ , Ευρωπαϊκός Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων , ΕυρΕκφρ, τ.37 , 2^ο τρίμηνο 2000, σελ. 49 - 55

Λ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ , Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη , ΤοΣ τ. 6/2001

Π. ΠΑΡΑΡΑΣ , Σύνταγμα και ΕΣΔΑ , Εκδ. Σάκκουλα , 2001

ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ , Η διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων , Εκδ. Εστία , 1995

Π. – Μ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ , Μονογραφίες συνταγματικού και διοικητικού δικαίου , Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας σε διοικητικές διαδικασίες και άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ , Θεμελιώδεις εγγυήσεις μιας ευρωπαϊκής ρήτηρας δικαστικής προστασίας σε διοικητικές υποθέσεις , Εκδ. Σάκκουλα , 1996

ΣΤ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ , Διαστάσεις της διεθνούς προστασίας των δικαιωμάτων του Ανθρώπου Εκδ. Σάκκουλα 2003

ΙΩ. ΣΑΡΜΑΣ , η νομολογία του ΕΔΔΑ και τη Επιτροπής , Αναλυτική μελέτη των μεγάλων θεμάτων , Εκδ. Σάκκουλα , 1998

ΙΩ. ΣΑΡΜΑΣ , Ελευθερία με υπεροχή του Δικαίου , Η νομολογία του ΕΔΔΑ, Εκδ. Σάκκουλα 2003

ΑΝΤ. ΜΑΓΓΑΝΑΣ ΚΑΙ Λ. ΚΑΡΑΤΖΑ ,Ευρ. Συμβ. Δικ. Του Ανθρ. Αποφάσεις και Πρακτική του Ευρ. Δικαστ., β' έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη 2005

ΗΛ. ΚΑΣΤΑΝΑΣ ΚΑΙ Γ. ΚΤΙΣΤΑΚΗΣ ,Επισκόπηση της Νομολογίας του ΕΔΔΑ (1997 – 1998) Εκδ. Σάκκουλα 2000.

Π. ΝΑΣΚΟΥ – ΠΕΡΡΑΚΗ ΚΑΙ ΑΙΚ. ΣΓΟΥΡΙΔΟΥ (επιμ.), ΕΣΔΑ - ΟΔΗΓΟΣ Εκδ. Σάκκουλα 2001.

ΙΩ. ΠΕΤΡΟΓΛΟΥ , Υπόθεση Hornsby κατά Ελλάδος, , ΕΔΚΑ, τ. ΛΘ ' 1997 , σελ. 556 – 565

Π. ΜΟΥΖΟΥΡΑΚΗ , Η απόφαση του ΕΔΔΑ Hornsby v. Grece και οι συνέπειές της για το ελληνικό διοικητικό δίκαιο , ΔιΔικ 1999 , σελ. 276 - 296

Π. Μ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ , Η εφαρμογή του άρθρου 6 παρ.1 ΕΣΔΑ στις δίκες κοινωνικής ασφάλειας, ΕΔΚΑ , τ. ΛΔ ' 1992 , σελ. 217 – 226

ΙΩ. ΠΕΤΡΟΓΛΟΥ , Εφαρμογή άρθρου 6 παρ.1 της ΕΣΔΑ και επί των Διοικητικών Υποθέσεων, ΕΔΚΑ, τ. ΛΔ ' 1992 , σελ. 613 - 619

Λ. – Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ , Η προστασία του περιβάλλοντος και η ΕΣΔΑ, Η εξέλιξη της νομολογίας ως την υπόθεση Lopez Ostra , Νόμος και Φύση 1996, σελ. 33 – 57

ΗΛ. ΚΑΣΤΑΝΑΣ , Η προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ, Νόμος και Φύση 2000 , σελ. 323 – 343

Ν. ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ , Εθνική Σχολή Δικαστών - Η επίδραση της ΕΣΔΑ στην ερμηνεία και εφαρμογή του ελληνικού δικαίου , Η καταπολέμηση των διακρίσεων στα πλαίσια της ΕΣΔΑ, σελ. 285 – 309

ΙΩ. ΠΕΤΡΟΓΛΟΥ , Η έννοια της ιδιοκτησίας κατά το άρθρο 1 του ΠΠΠ της ΕΣΔΑ , ΕΔΚΑ, τ. ΛΖ ' 1995 , σελ. 513 – 528

Γ. ΔΡΟΣΟΣ , Συνταγματικοί περιορισμοί της ιδιοκτησίας και αποζημίωση , Προστασία της ιδιοκτησίας και ΕΣΔΑ , σελ. 41 – 83, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη , Αθήνα 1997

ΑΘ. ΤΣΑΜΠΑΣΗ , Η κατοχύρωση των χρηματικών παροχών κοινωνικής ασφάλισης κατά το Σ/μα και την ΕΣΔΑ , ΕΔΚΑ, 2001 , σελ. 481 490

ΑΧ. ΣΚΟΡΔΑΣ ΚΑΙ Λ. –Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ - Γνωμοδότηση: Προστατεύει το άρθρο 1 του ΠΠΠ στην ΕΣΔΑ το ύψος των συνταξιοδοτικών παροχών ; ΝΒ 2000 , σελ. 1221 - 1232

ΕΔΔΑ, Υπόθεση Gaygusuz κατά Αυστρίας την 16 /09/ 1996, ΕΔΚΑ, τ. ΛΘ ' 1997, σελ. 12 – 15

Π. ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ , Το κοινωνικό δικαίωμα στην παιδεία , Η θεωρία και η πραγματικότητα: δύο αποκλίνουσες «αλήθειες», Τόμος Αναζητώντας τον κανονιστικό πυρήνα των κοινωνικών δικαιωμάτων, Πρακτικά Ε' Συνεδρίου , 31 Απριλίου – 1 Μαΐου 2004, Όμ. Αρ. Μάνεση , Εκδ. Σαββάλας , 2004

Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΝΟΥΑΡΟΣ, Το δικαίωμα εκπαίδευσης κατά την ΕΣΔΑ , σε Σύμμεικτα Φ. Βεγλερή , I , 1988 , σελ. 1 – 32

ΤΙΜ. ΣΙΓΑΛΑΣ , Μαθητικές παρελάσεις και θρησκευτική ελευθερία , ΤοΣ 4/1997, σελ. 995 - 1012

ΜΙΧ. ΠΥΡΟΒΕΤΣΗΣ , Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ, της 25.2.1982 , Υπόθεση Campbell et Cosans , ΕΕΕυρδ , 2:1984 , σελ. 382 – 391

B) ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

www.echr.coe.int

www.europa.eu.int

www.coe.int

www.humanrights.coe.int

www.nsk.gr

www.dhcour.coe.fr

www.nchr.gr

www.mfhr.gr

www.google.com

www.synigoros.gr

www.dsanet.gr

www.nomosphysis.org.gr

www.tosyntagma.ant-sakkoulas.gr